

BİR İNSAN HAKLARI SORUNU OLARAK İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ*

(CLIMATE CHANGE AS A HUMAN RIGHTS ISSUE)

Seda Yurtcanlı Duymaz**

Doğal çevre insana ve içinde yaşadığımız topluluklara onurlu ve refah içinde bir yaşamı mümkün kılacak temel ihtiyaçları ve kaynakları sağlar. Genellikle ekosistem hizmetleri olarak adlandırılan bu değerler nefes almak için temiz hava; beslenmek için gıda; yaşam fonksiyonlarının sağlıklı şekilde yerine getirilebilmesi için temiz su; enerji için kaynak; yaşamsal sürdürülebilirliğin gerektirdiği biyolojik çeşitlilik; toplumsal, kültürel ve ekonomik faaliyetlerimizi sürdürebileceğimiz alanlar; yaşama elverişli iklim sistemleri şeklinde örneklenebilir. Bu çevresel değerler hayatta kalabilmek ve sürdürülebilirliği mümkün kılabilmek için gereklidir. Dolayısıyla çevresel koşullar ile insan hakları arasında yaşamsal önemde sıkı bir bağ mevcuttur. Yaşanabilir çevresel koşulların bir arada yeterli ve dengeli devamlılığında iklim sistemleri önemli ve belirleyici bir role sahiptir.

İnsan etkisiyle değişen iklim “fiziksel çevrede veya biyotada ortaya çıkan ve doğal haldeki veya yönetim altındaki ekosistemlerin bileşimi, kendilerini onarma yeteneği ve verimliliği veya sosyo-ekonomik sistemlerin çalışması veya insan sağlığı ve refahı üzerinde önemli zararlı etkiler” olarak kendini göstermektedir.¹ Bu olumsuz etkilerin bir kısmı insanın yaşamını, sağlığını, güvenliğini acil ve doğrudan tehdit eden kasırga, hortum, fırtına, sel, siklon, sıcak hava dalgaları, fırtına kabarmaları gibi

* Bu rapor Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi ve Lund Üniversitesi-Raoul Wallenberg Enstitüsü tarafından iklim eyleminin hak temelli bir zeminde tartışılmasını sağlamak, bu amaçla yapılan çalışmalarını desteklemek ve iklim eyleminde insan ve doğa hakları söylemini güçlendirmek amacıyla kurulan Gelecek Hakkı Programı kapsamında hazırlanmıştır. Bkz. www.gelecekhakki.org.

** Arş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Kentleşme ve Çevre Sorunları Anabilim Dalı, seda.yurtcanli@istanbul.edu.tr

¹ BMİDÇS, madde 1(1).

ani gelişen çevresel olaylar şeklinde kendini göstermektedir. Bir kısmı ise temiz suya, gıdaya, insan yaşamını destekleyen diğer temel çevresel değerlere güvenle erişimi engelleyen deniz suyu seviyesinin yükselmesi, buzulların erimesi, bunların tetiklediği tuzlanma ve kıyı taşkınları, çölleşme gibi zamanla gelişen çevresel bozulma süreçleri olarak somutlaşmaktadır. İklim değişikliğine yönelik tehlike ve risk anlayışının gelişmesine ve farkındalığın artmasına önemli katkılar sunan Hükümetler Arası İklim Değişikliği Paneli'nin (kısaca IPCC) gözlem ve öngörülerini paylaştığı değerlendirme raporları ile insan hakları kurumlarının, akademisyenlerin, sivil toplum kuruluşlarının çalışmaları, ülke sınırı tanımayan ve çoğu zaman geri dönüşü olmayan bu insan kaynaklı² ekolojik krizin doğal çevreye, bireye, topluluklara ve zamanımızın yaşamsal temel insan haklarının kullanımına ve gerçekleşmesine yönelik ciddi ve yaygın tehdit olduğunu göstermektedir. Böylesi varoluşsal bir tehdit kuşkusuz hak temelli bir yönetim ve mücadele yaklaşımının esas alınmasını gerekli kılmaktadır.

Hak temelli yaklaşım, başta devletler olmak üzere sorumlu aktörlerin tüm insanlar için tüm insan haklarına saygı duyma, bunları koruma, geliştirme ve yerine getirme konusunda eylemlerde bulunmalarını gerektirir. Dolayısıyla küresel iklim rejiminin, iklim eylemlerinin sadece insan haklarına saygı göstermesini sağlamaya odaklanması yeterli değildir.³ Eşitsizliklerin, kırılmalıkların ve yükümlülüklerin analiz edilmesiyle yetinilmeyip ayrımcı uygulamaları, adil olmayan güç dağılımlarını, kırılmalıklar ve eşitsizlikleri derinleştiren uygulamaları telafi etmeye çalışmak elzemdir. Bu kapsamda politikalar, planlar, programlar ve projeler geliştirilirken ve tedbirler belirlenirken insan haklarını gerçekleştirmek asıl amaç olmalıdır. İkinci olarak, hak ve yükümlülük dengesinin

² BMİDÇS, Giriş, par. 2. IPCC'nin 2007'de yayımladığı Dördüncü Değerlendirme Raporu (AR4), küresel ısınmanın "kesin olduğu" ve son 50 yılda gözlemlenen ısınmanın yüzde 90'dan daha yüksek bir kesinlik oranıyla insan yapımı sera gazı emisyonlarından kaynaklandığı konusunda açık bir bilimsel fikir birliği olduğu ifade edilmiştir. Ardından IPCC'nin 2014'te yayımladığı Beşinci Değerlendirme Raporu (AR5), önceki değerlendirme raporlarından daha kesin bir ifade ile, "1951 – 2010 döneminde küresel sıcaklıklardaki artış, çok yüksek olasılıkla (%95 - 100 ihtimalle) insan etkinliklerinden kaynaklandı" demektir.

³ Cancun Anlaşması ile iklim değişikliği meselesini bir insan hakkı meselesi olarak ilk defa ortaya koyan küresel iklim rejimine taraf devletler sadece insan haklarına saygı vurgusuna yer vermiştir. Cancun Anlaşması, Dec. 1/C.P.16, par. 7 ve 8.

etkili olabilmesi için, hak sahipleri ve hakları ile muhataplar ve yükümlülükleri açıkça tanımlanmalıdır. Son olarak, evrensel insan hakları metinleri (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi - kısaca İHEB, Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi - kısaca MSHS, Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi - kısaca ESKHS), uluslararası ve bölgesel temel insan hakları sözleşmeleri, uluslararası insan hakları hukukundan türetilen ilke ve standartlar mücadele sürecinin tüm aşamalarında tüm politikaları, planlamayı ve programlamayı yönlendirmelidir.

İklim değişikliğini küresel bir ekolojik kriz olmasının yanı sıra bir insan hakları sorunu olarak tanımlayan bu çalışma uluslararası, bölgesel ve ulusal düzeyde verilen çabaların hak temelli mücadele anlayışını ne ölçüde karşılayabildiğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu kapsamda çalışma iklim değişikliğinin ve etkileriyle mücadele sürecinin hangi hak ve özgürlüklerin korunmasını gündeme getirdiği sorusuna yanıt arayacaktır (1.). Ardından gündeme gelen geniş hak ve özgürlük yelpazesinin uluslararası düzlemde (2.) ve Türkiye özelinde (3.) etkili ve yeterli bir korumadan faydalanıp faydalanmadığı soruları ele alınacaktır. Çalışmanın sonuç bölümünde de, konuyla ilgili öneriler sunulacaktır (4.).

1) İklim değişikliği karşısında insan haklarının korunması

IPCC'nin Beşinci Değerlendirme Raporu (AR5)⁴ iklimsel değişikliklerin “ekosistemler ve doğal değerler”, “fiziksel altyapı ve insan yerleşimleri” ve “geçim kaynakları, sağlık ve güvenlik“ üzerine gözlemlenen ve tahmin edilen etkilerinin milyonlarca insanı, ekolojik dengeyi, doğal ve bağımlı olduğu fiziksel çevreyi nasıl olumsuz etkileyebileceğini ortaya koymuştur. Bu etkiler gelişmiş- gelişmekte olan ülke, zengin-yoksul insan, bugün-gelecek nesil ayrımı gözetmeksizin tüm dünyada farklı zamanlarda, farklılaşan boyutlarda kendisini göstermektedir. Ancak kimi coğrafyalar, ülkeler, topluluklar ve bireyler bu etkiler karşısında daha kırılgandır. Bu bölümde iklim değişikliği ve etkilerinin temel insan hakları metinlerine dayanarak hangi haklara müdahale teşkil ettiği (a.) ve devletlere bu ekolojik ve insani kriz karşısında hangi yükümlülükleri yüklediği (b) ortaya konulacaktır.

⁴ IPCC, Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability, Contribution of the Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change (Cambridge University Press 2014).

a. Hangi haklar nasıl etkileniyor?

Her ne kadar belirli haklar ayrı alt başlıklar altında değerlendirilmiş olsa da unutulmamalıdır ki tüm insan hakları evrensel, devredilemez, bölünemez, birbirine bağımlı ve bağlıdır. Bir hakka müdahale, aynı zamanda diğer ve bazı durumlarda tüm insan hakları için geniş kapsamlı sonuçlar doğurabilmektedir.

- **Yaşama ve hayatta kalma hakkı:**

Küresel iklim değişikliğinin ekosistem ve doğal yaşam döngüleri ile yapay çevre ve altyapıda yarattığı yıkım insan yaşamını ve yaşamsal ihtiyaçlara güvenle erişimi ciddi biçimde etkilemektedir. Aniden yahut zamanla ortaya çıkan hidro-meteorolojik ve klimatolojik felaketler ciddi boyutlarda can kayıplarına sebep olmaktadır. Yapılan araştırmalar iklim değişikliği nedeniyle her sene yaklaşık 400 bin kişinin yaşamını yitirdiğini ve 2030'lu yıllarda bu sayının 700 binlere ulaşmasının beklendiğini ifade etmektedir.⁵ Öte yandan iklimsel afetler insanlığın ciddi bir gıda ve su kıtlığı riskiyle karşı karşıya kalmasına neden olur. Böylece iklim değişikliği yaşama hakkına hem doğrudan hem dolaylı olarak müdahale etmektedir.

Uluslararası insan hakları hukuku herkesin doğuştan gelen ve yasalar ile korunan yaşama hakkına sahip olduğunu kabul etmiştir.⁶ Hukuk düzenince “üstün bir hak”⁷ olarak tanınan ve tüm hakların varlık koşulu olan yaşama ve onun uzantısı olan hayatta kalma hakkı, iklim değişikliğini bir insan hakları sorunu olarak okumanın en meşru zeminini oluşturmaktadır.

- **Sağlık hakkı:**

Küresel iklim değişikliğinin yetersiz beslenmeye neden olan, temiz, sağlıklı ve güvenli suya ve hijyene erişimi kısıtlayan çevresel etki-

⁵ DARA and the Climate Vulnerable Forum, Second edition: A guide to the cold calculus of a hot planet (DARA and Climate Vulnerability Monitor, 2012), s. 17.

⁶ İHEB, madde 3; MSHS, madde 6; Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (kısaca AİHS), madde 2; Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı (kısaca AİHHŞ), madde 4; Arap İnsan Hakları Sözleşmesi, madde 5; Amerikalılar Arası İnsan Hakları Sözleşmesi (kısaca AmelİHS), madde 4.

⁷ Bir ulusun varlığını tehdit eden olağanüstü koşullarda dahi devletler, yaşama hakkının yüklediği pozitif ve negatif yükümlülükleri askıya alamazlar. İHEB, madde 3; MSHS, madde 6§1; AİHS, madde 2 ve 15; İnsan Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 6, par. 1 ve Genel Yorum No. 14, par. 1.

leri çok büyük bir coğrafyada ölümcül hastalıkları tetikleyerek yahut salgın hastalıkları artırarak milyonlarca insanın fiziksel ve zihinsel anlamda sağlıklı olma halini olumsuz etkilemektedir.⁸ Öte yandan görülme sıklığı ve şiddeti artan iklimsel felaketlerin yol açtığı toplu ve yaygın sağlık sorunları, gelişmiş ülkelerde dahi sağlığa kavuşmayı mümkün kılan mal, hizmet ve koşullardan zamanında ve eşit bir şekilde yararlanabilmeyi engelleyebilmektedir. İnsanın sağlıklı olma durumu üzerindeki bu doğrudan ve dolaylı etkiler, sağlık meselesini iklim değişikliğinin temel ve öncelikli risk konuları arasına sokmuştur.

Sağlık hakkı, herkesin mümkün olan en yüksek seviyede fiziksel, akli ve ruhsal sağlık standartlarına sahip olmasını ve bunu mümkün kılacak her türlü önlemden yararlanmasını ifade etmektedir.⁹ İnsanların sağlıklı bir yaşam sürmesini sağlayan sosyo-ekonomik ve çevresel tüm faktörleri içine alan ve “haklardan faydalanmanın vazgeçilmez bir koşulu”¹⁰ olan sağlık hakkı, iklim değişikliğinden özel olarak etkilenecek haklar arasında yerini almıştır.

• ***Temel ihtiyaçların karşılanması ve yeterli yaşam standardı hakkı:***

İklim değişikliğinin aniden veya zamanla tetiklediği tüm ekolojik krizler temel yaşamsal gereksinimlere güvenle erişim zorluklarını beraberinde getirmektedir. İnsan Hakları Yüksek Komiserliği bu zorluğa karşı yaşama hakkı üzerinden bir değerlendirme yapmıştır. Böylece yaşama hakkının acil durumlarda temel ihtiyaçların karşılanması, olağan durumlarda ise yeterli yaşam standardının tesis edilmesi ile mümkün

⁸ DSÖ, İklim Değişikliği ve Sağlık, Ekim 2012.

⁹ ESKHS, madde 12; MSHS, madde 24; AİHHŞ, madde 16; Arap İnsan Hakları Sözleşmesi, madde 39§a; Çocuk Hakları Sözleşmesi, madde 24§1 ve §2; Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi, madde 12 ve 14§2(b); Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, madde 16§4, 22§2 ve 25; Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Sözleşme, madde 5(e) ve (iv); Göçmen İşçilerin ve Aile Üyelerinin Korunmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme, madde 43§1(e), 45§1(c) ve 70; Avrupa Sosyal Şartı, madde 11; Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesine Ek San Salvadore Protokolü, madde 10§1.

¹⁰ Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi (kısaca ESKHK), Genel Yorum No. 14, par. 1.

olabileceğini vurgulamıştır.¹¹ Bu noktada 3 yaşamsal temel ihtiyaç ve hak üzerinde durulacaktır.

➤ *Su hakkı*: Kişinin sağlığı açısından günlük ortalama 20 litre temiz suya erişiminin sağlanması gerekmektedir. Ancak küresel iklim değişikliğinin fiziksel çevrede yarattığı etkiler dünyada zaten kıt olan kullanılabilir suyun niceliksel olarak azalmasına, niteliksel olarak bozulmasına yol açmaktadır. Yağış düzeninin değişmesi, kar örtüsünün erimesi, sıcaklık artışına bağlı olarak buharlaşmanın fazlaşması tatlı su varlığını daha da azaltmaktadır. Öte yandan deniz suyu seviyelerindeki yükselme, yüksek dalgalanmaların tetiklediği kıyı erozyonları ve taşkınlar ise tuzlu suyun içilebilir ve kullanılabilir su kaynaklarına karışmasına ve böylece tatlı suların kirlenmesine neden olmaktadır. Küresel ortalama sıcaklık artışının iklim rejiminin belirlediği “sıcaklık artışını 2 derecenin çok altında veya 1,5 derecede tutma” hedefiyle sınırlanması durumunda dahi, milyarlarca insanın ihtiyaçlarını karşılamaya elverişli yeterli temiz suya sahip olamayacağı ifade edilmektedir.¹² Böylece iklim değişikliğinin hem kentsel hem kırsal alanlarda ciddi bir su güvenliği sorunu yaratma potansiyeline sahip olduğu vurgulanmaktadır.¹³

“Onurlu bir yaşamın devamlılığının vazgeçilmez bir unsuru”¹⁴ olan su hakkı, herkesin yaşamsal tüketim ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli, güvenli, kabul edilebilir, erişilebilir ve bedeli ödenebilir temiz suya erişebilmesini, susuzluk nedeniyle kimsenin ölmemesini ve sudan kaynaklı hastalıklardan korunmasını ifade etmektedir.¹⁵

➤ *Beslenme hakkı*: Yaşamsal fonksiyonların sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için bir insanın günlük en az 2100 kalori alması gerekmektedir. Ancak küresel iklim değişikliği kuraklık ve çölleşmeye, biyolojik

¹¹ HRC, A/HRC/10/61, par. 24.

¹² The World Bank, World Development Report 2010: Development and Climate Change (2010), s. 5.

¹³ IPCC, AR5, s. 13, 15-16.

¹⁴ ESKHK, Genel Yorum No. 15, par. 1, 3.

¹⁵ ESKHS, madde 11 ve 12; Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Sözleşme madde 14§2(h); Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme 28§2(a); Çocuk Hakları Sözleşmesi 24§2(c); 1982 tarihli Su ve Sürdürülebilir Kalkınma Hakkında Dublin İlkeleri, ilke 4; ESKHK, Genel Yorum No. 15, par. 2. Ayrıca bkz. BM Genel Kurulu, The human right to water and sanitation, Res. 64/292 sayılı ve 28 Temmuz 2010 tarihli karar, madde 1.

çeşitliliğin yok olmasına, tarımsal faaliyeti mümkün kılan su kaynaklarının azalmasına ve verimli toprakların tuzlanmak suretiyle kirlenmesine neden olarak beslenme kaynaklarının niteliksel ve niceliksel kaybını artırmaktadır. Önümüzdeki on yıllarda tarım arazilerinin ihtiyacı karşılamayacak derecede yok olacağı ve insanlığın ciddi bir kıtlık tehlikesiyle karşı karşıya kalacağı öngörülmektedir.¹⁶ Küresel ortalama sıcaklık artışının iklim rejiminin belirlediği 1,5 derecede sınırlandırılması halinde dahi, yüz milyonlarca insanın açlık riski altına girebileceği ve her yıl yetersiz beslenme nedeniyle 3 milyondan fazla beklenmedik ölüm yaşanabileceği uyarısı yapılmaktadır.¹⁷

Onurlu bir yaşamın devamlılığının vazgeçilmez bir unsuru olan beslenme hakkı, herkesin beslenme ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli, güvenli ve kültürel açıdan kabul edilebilir nitelik ve nicelikte olan gıdaya, ayrımcılığa maruz kalmadan, ekonomik ve fiziksel olarak erişme ve açlıktan muaf olma hakkını ifade etmektedir.¹⁸

➤ *Barınma hakkı*: Bireylerin bir diğer yaşamsal ihtiyacı da barınmadır. Küresel iklim değişikliği karşısında sıcak noktalar olarak adlandırılan yüksek ve yoğun nüfuslu kıyı ve mega-delta alanları, küçük ada devletleri, kurak ve yarı kurak yerler ile kutup bölgeleri riskli yerleşim alanları olarak sayılmaktadır. Bunun yanı sıra değişen iklim sistemi karşısında başa çıkabilme kapasitesini güçlendirmemiş olan kentsel alanlar ile geçim olanakları olumsuz etkilenen kırsal alanlarda da yaşam tehlikeye girmektedir. Güvenli şekilde barınmaya imkan vermeyen çevresel bozulmalar, ekolojik, insani ve ulusal güvenliği tehdit edecek boyutlarda büyük ve kitlesel göç dalgalarını tetiklemeye müsaittir.¹⁹ Bu kapsamda iklim değişikliği güvenli, barış içinde ve onurlu yaşanabilecek bir yer hakkını ifade eden barınma hakkına²⁰ müdahale etmektedir.

¹⁶ IPCC, AR5, s. 13.

¹⁷ The World Bank, World Development Report 2010: Development and Climate Change (2010), s. 4-5.

¹⁸ İHEB, madde 25; ESKHS, madde 11; Çocuk Hakları Sözleşmesi, madde 24 (c); Engellilerin Korunması Sözleşmesi, madde 25(f) ve 28§1; Kadına karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi, madde 14§2(h); Tüm Irkçı Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi, madde 5 (e); ESKHK, Genel Yorum No. 12, par. 8 ve 28.

¹⁹ IPCC, AR5, s. 13.

²⁰ İHEB, madde 25; ESKHS, madde 11; Kadına Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi, madde 14; Çocuk Hakları Sözleşmesi, madde 27§3; Göçmen İşçilerin ve Ai-

Yaşamsal temel ihtiyaçlar afet gibi bir kriz halinde ihtiyaç sahiplerinin yeterli, güvenli, engelsiz, demokratik ve ayrımcı olmayan bir şekilde ve insancılık, tarafsızlık, yansızlık ve bağımsızlık ilkeleri doğrultusunda yürütülen *insani yardımlara erişim hakkının* tanınması gerekliliğini gündeme getirmektedir. Kriz durumu tamamlanıp olağan yaşam düzenine geri döndüğünde bu temel ihtiyaçların ve hakların gerçekleştirilmesi onurlu ve güvenli bir yaşamın tesisi ekseninde, *yeterli yaşam standardı hakkı* kapsamında karşımıza çıkmaktadır.

• ***Halkların kendi kaderlerini tayin etme ve gelişme hakkı:***

İklim değişikliğinin yıkıcı çevresel etkilerinin bir diğer politik, toplumsal, ekonomik ve kültürel sonucu halkları ve toplulukları geleneksel yaşam biçimlerini ve yaşam alanlarını terk etmeye zorlamasıdır. Pasifik'te yer alan pek çok küçük ada devleti, yükselen deniz suları ve uç hava olayları nedeniyle fiilen yok olma, ada halkları da vatandaşı olduğu ülke topraklarını kaybetme riskiyle karşı karşıyadır. İklim krizi karşısında marjinal yerlerde ve kırılgan ekosistemlerde yaşamlarını sürdüren, geleneksel yaşamları çevresel koşullara sıkı sıkıya bağlı olan pek çok yerel halk ve yerli topluluk her sene katkılarının sınırlı kaldığı iklimsel afetlerle yüzleşmekte ve kendilerinin sorumlusu olmadığı bu felaketler nedeniyle ciddi bir varoluş mücadelesine girmektedir. Politik, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimlerini gerçekleştiremedikleri gibi yaşam alanlarını, geleneksel yaşam kültürlerini ve toplumsal birlikteliklerini terk etmeye mecbur kalmaktadır.

Uluslararası hukuk düzeni öncelikle halkların hak eşitliği ve kendi yazgılarını kendilerinin belirlemesi ilkesini açıkça vurgulamıştır.²¹ Ardından bütün halkların kendi kaderlerine tayin hakkına sahip olduğunu kabul etmiştir. Bu kapsamda halkların kendi siyasal statülerini serbestçe tayin edebilme ve ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal gelişmelerini serbestçe sürdürebilme hakkına sahip oldukları ifade edilmiştir.²² Ancak

le Üyelerinin Korunmasına ilişkin Uluslararası Sözleşme, madde 43§1(d); Engellilerin Korunması Sözleşmesi, madde 9§1 ve madde 28§1 ve §2(d); Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Sözleşme, madde 5; ESKHK, Genel Yorum No. 4, par. 7 ve Genel Yorum n°12, par. 6. Ayrıca bkz. Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın Afrika'da Kadınların Hakları Protokolü, madde 16 ve 23; Afrika Çocuk Hakları Şartı, madde 20; Avrupa Sosyal Şartı, madde 31.

²¹ BM Şartı, madde 55.

²² MSHS, madde 1; ESKHS, madde 1 ve 27; Yerli Halklar Deklarasyonu, madde 3, 4, 8 ve 31; Yerli ve Kabile Halklarla İlgili ILO Sözleşmesi (No. 169), madde 1 ve 23; BM

küresel iklim değişikliğinin etkileri, halkların kendi kaderini tayin ve geliştirme haklarının gerçekleştirilmesini ciddi biçimde güçleştirmektedir.

- **Çevre hakkı:**

İklim değişikliğinin tetiklediği aniden yahut zamanla gelişen felaketler yaşamın devamlılığı açısından zorunlu olan temiz hava, su, toprak, biyolojik çeşitlilik gibi doğal çevresel unsurları, kırsal ve kentsel alanlar gibi yapay çevreyi ve bu unsurlar arasındaki ekolojik dengeyi bozmaktadır. Bu noktada çevre hem yaşamsal klasik hakların korunabilmesinin bir aracı olarak hem de başlı başına bir amaç olarak iklim değişikliği karşısında korunması gereken menfaatler arasında yer almaktadır.²³

Bugünkü ve gelecek kuşakları içine alan, hem bireysel hem kolektif bir niteliğe sahip olan ve dolayısıyla hayata geçirilmesi için dayanışma ruhunu gerekli kılan çevre hakkı, sağlıklı, güvenli, temiz, dengeli bir çevrede yaşama hakkını ifade etmektedir.²⁴ Hakkın konusu sadece içinde yaşanılan çevre ile sınırlı olmayıp, insanlığın ortak değeri olan dünya ekosistemidir. Dolayısıyla çevre hakkı eşitlik esasına dayanır ve herkes için herkesin sahip olduğu bir hakkı ifade eder. Hakkın uygulanabilirliği ise hakkın öznelere olan bireylerin ve/veya toplulukların çevresel meselelere içkin karar süreçlerinde aktif rol almalarını gerekli kılar. Bu nedenle iklim değişikliği sadece fiziksel çevrede yarattığı etkilerle çevre hakkının maddi boyutuna müdahale teşkil etmemektedir. Aynı zamanda iklim krizini tetikleyen ve etkileriyle mücadele etmeyi hedefleyen tüm politika, planlama programlama ve proje süreçlerinde çevre hakkının

Şartı, madde 1 ve 55; Gelişme hakkına dair Deklarasyon, madde 1§2; İHK, Genel Yorum n°12, par. 6.

²³ İklim Değişikliğinin İnsani Boyutuna İlişkin Malé Deklarasyonu, Giriş bölümü, par. 8. Ayrıca bkz. HRC, Analytical study on the relationship between human rights and the environment, A/HRC/19/34, 16 Aralık 2011, par. 21.

²⁴ Stockholm Deklarasyonu, İlke 1; Rio Deklarasyonu, İlke 1; Johannesburg Sürdürülebilir Kalkınma Deklarasyonu, par. 13; İstedığımız Gelecek Bildirgesi, par. 1, 6, 11; Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı, madde 24; Afrika Doğa ve Doğal Kaynakların Korunması Maputo Sözleşmesi, madde 3; Amerikalılar arası düzende Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin San Salvador Protokolü, madde 11; ASEAN İnsan Hakları Bildirgesi, madde 28(f); Arap İnsan Hakları Şartı, madde 38; Avrupa Temel Haklar Şartı, madde 37; Aarhus Sözleşmesi, Giriş, par. 7. Çevre hakkına ilişkin uluslararası ve bölgesel gelişmeler ulusal normları da şekillendirmiştir. Bugün 140 devlet sağlıklı çevre hakkını ve/veya ödevini anayasal ve/veya yasal düzeyde öngörmüştür. HRC, A/HRC/19/34, par. 30.

güvencesini sağlayan usule ilişkin hakları da gündeme getirmektedir. Nitekim zamanda ve mekanda yayılarak ortaya çıkan iklim değişikliği ve onun tetiklediği ekolojik felaketler, çoğu zaman yaşamları doğrudan etkilenen bireylerin, birey gruplarının ve toplulukların bilgisi ve/veya katılımı olmaksızın yürütülen faaliyetlerin kümülatif sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

- **Usule ilişkin haklar:**

- **Çevresel ve iklimsel konularda bilgilenme hakkı:** İklim krizinin güncel ve potansiyel mağdurlarının, menfaat şartı aranmaksızın ve olabildiğince erken bir aşamada çevresel ve iklimsel konularda bilgiyi edinme²⁵ ve alma²⁶ hakları söz konusudur.²⁷ Hakka konu edilen bilgi kavramı, çevresel meselelerde sır alanını daraltacak biçimde geniş tanımlanmıştır.²⁸ İklimsel felaketlerin yaşama hakkına müdahale teşkil etmesi durumunda, çevresel bilginin “açık ve eksiksiz”²⁹, aile yaşamına, özel hayata ve konuta saygı hakkına müdahale teşkil etmesi halinde ise “ilgili ve doğru”³⁰ olması gerektiği ifade edilmiştir. İklim krizi bağlamında çevresel bilgi iklim değişikliğinin etkileri hakkında erken uyarı

²⁵ Çevresel bilgi edinme hakkı Devlete, talep halinde elindeki çevresel bilgiyi paylaşması yükümlülüğünü yüklemektedir.

²⁶ Çevresel bilgi alma hakkı Devlete, çevresel bilginin talep olmaksızın kamuoyuyla paylaşılması ödevini yüklemektedir.

²⁷ Aarhus Sözleşmesi, madde 4§1, §2 ve 6§2; Rio Deklarasyonu, İlke 10. Üstelik İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi de devletlerin, iklim değişikliği ve etkileri konusundaki bilgiye kamunun erişimini desteklemeleri ve kolaylaştırmaları gerektiğini vurgulamıştır. BMİDÇS, madde 4§1 ve 6§a(ii).

²⁸ Aarhus Sözleşmesi, madde 2§3'e göre çevresel bilgi “(a) Hava ve atmosfer, su, toprak, yer, peyzaj ve doğal alanlar, genetiği değiştirilmiş organizmalar da dâhil olmak üzere biyolojik çeşitlilik ile biyolojik çeşitliliğin öğeleri ve tüm bu unsurlar arasındaki karşılıklı etkiler; (b) Maddeler, enerji, ses ve radyasyon gibi faktörler ve yukarıdaki paragrafta sayılan çevreye ilişkin öğeleri etkileyen ya da etkileyebilecek olan faaliyetler veya idari önlemler, çevreyle ilgili anlaşmalar, politikalar, kanunlar, plan ve programlar ve çevreyle ilgili karar alma süreçlerinde yararlanılan fayda-maliyet analizleri ve diğer iktisadi analizler ile varsayımlar; (c) Çevresel öğelerin durumundan veya bunlar aracılığıyla, ya da yukarıdaki (b) paragrafında sayılan öğelerden, faaliyetler veya tedbirlerden etkilendiği oranda, insan sağlığı ve güvenliğinin durumu, hayat şartları, kültürel yerlerin ve insan yapısı olan yapılara ilişkin, her türlü yazılı, görsel, işitsel veya diğer bir herhangi bir somut formdaki bilgidir.”

²⁹ AİHM, Öneriyıldız/Türkiye, par. 92.

³⁰ AİHM, Tatar/Romanya, par. 88.

bilgilerinin sağlanması, uyum ve azaltma önlemlerini, bunların potansiyel etkilerini içerirken aynı zamanda finansman konusunda da şeffaflığı gerektirir.

➤ *Çevresel karar alım süreçlerine anlamlı katılım hakkı*: İkinci aşamada, edinilen yahut alınan çevresel bilginin somutlaşmasını sağlayacak biçimde “halkın”³¹ veya “ilgili halkın”³² çevresel karar alım süreçlerine anlamlı katılım hakkı gündeme gelmektedir. Katılımın anlamlılığı sürece ilişkin usuli güvencelerin yeterliliği ve halkın görüşlerinin nihai karar sürecini etkileyebilme kapasitesine göre belirlenir. İklim değişikliği özelinde anlamlı katılımı destekleyen bir diğer kriter, süreçte kim(ler)in söz sahibi olacağı meselesidir. IPCC’nin vurguladığı gibi ancak farklı menfaatlerin, sosyokültürel bağlamların ve beklentilerin katılım öznesi olarak tanınması karar verme süreçlerinde fayda sağlayabilir.³³ Nitekim iklim krizine en az katkısı olup etkilerine en çok maruz kalan yoksul ve marjinalleşmiş kişilerin karar alma süreçlerinde yetersiz temsil edilmesi adil, etkili ve meşru politikaların, uygulamaların ve önlemlerin alınmasına imkân vermeyecek; iklim değişikliği tehdidine karşı hak temelli mücadeleyi sağlamayacaktır.

➤ *Çevresel konularda yargısal başvuru hakkı*: Çevresel usule ilişkin hakların son halkası olup bilgilenme ve katılım haklarını güvence altına almaktadır. Dolayısıyla başvuru hakkının hukuk devleti ilkesinin bir gereği olduğu ifade edilmelidir. İklim değişikliğini tetikleyen yahut mücadele ekseninde gündeme getiren her türlü karar, işlem veya ihmale karşı bireylerin bağımsız ve tarafsız bir makama etkili başvuru hakkı bulunmaktadır.³⁴ Çevresel bilgilenme hakkını güvence altına almak bakımından Aarhus Sözleşmesi özel bir menfaat ihlali şartı aramamıştır. Çevresel katılım hakkını güvence altına almak bakımından ise Aarhus Sözleşmesi taraf devletlere takdir payı bırakmıştır. Buna göre yargısal başvuru hakkının kullanımı “yeterli menfaatin mevcudiyetine” veya

³¹ Çevre ve iklim değişikliği ile ilgili plan, program ve politikalara ya da yürütmeye yönelik düzenlemelerin ve/veya genel olarak hukuken bağlayıcı normatif araçların hazırlanması aşamasına katılım hakkı halka tanınmıştır. Aarhus Sözleşmesi, madde 7 ve 8.

³² İklim krizini tetikleyen yahut etkileriyle mücadele eden belirli bir yatırım, proje söz konusu olduğunda çevresel katılım hakkının öznesi o faaliyetten etkilenecek olan ilgili halktır. Aarhus Sözleşmesi, madde 6.

³³ IPCC, AR5, s. 19.

³⁴ Aarhus Sözleşmesi, madde 9.

“ulusal mevzuatta kabul edilmişse hak ihlalinin varlığına” bağlanmıştır. Bu noktada hak sahiplerine adil, doğru, hızlı ve pahalı olmayan adli ve/veya idari başvuru imkânları tanınmadığı ölçüde, iklimsel krizler karşısında başvuru hakkı da müdahaleye uğramaktadır.

• **Dezavantajlı grupların hakları:**

Toplumda sosyal, ekonomik, politik, kurumsal veya başka bir şekilde marjinalleştirilmiş olan bireyler, gruplar, topluluklar ve halklar iklim değişikliği ve etkileriyle mücadele yöntemleri karşısında daha savunmasız konumdadırlar.³⁵ Nitekim gerçekleşen ve öngörülen felaketler küresel ısınmaya en az katkı sunan az gelişmiş ve gelişmekte olan “Güney” ülke halkları ile gelişmiş “Kuzey”in yoksul ve dezavantajlı kesimlerinin iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden en çok etkilenenler ve etkilenecek olanlar olduğunu ortaya koymaktadır.³⁶ Var olan kırılğanlıklar derinleştiren iklim değişikliği aynı zamanda temel bir adaletsizlik ve eşitsizlik meselesidir.

➤ **Kadınlar:** Kadınlar mevcut toplumsal cinsiyet ayrımcılığı uygulamaları, eşitsizlik ve engelleyici cinsiyet rolleri nedeniyle iklim değişikliğine bağlı risklere özellikle maruz kalmaktadır. İklimsel felaketler karşısında sosyo-ekonomik durumu düşük olan kırılğan toplumlarda ölüm oranları daha fazla olan kadınlar ayrıca cinsiyete dayalı şiddete karşı da oldukça hassas konumdadır. Kırsal kesimde büyük çoğunluğu geçimini topraktan sağlayan kadınların yaşamı, gıda güvenliği ve tarımsal faaliyetin olumsuz etkilenmesi nedeniyle doğrudan etkilenmektedir. Suya erişimin azalması, su ve sanitasyon için farklı ihtiyaçlara sahip olan kadınlar için ek yükler getirmektedir.³⁷ Üstelik mülkiyete ilişkin haklardaki eşitsiz koşullar, karar alım süreçlerinden dışlanma, bilgiye ve finansal hizmetlere erişimdeki zorluklar kırılğanlıklarını katlayan diğer faktörlerdir. Dolayısıyla iklim değişikliğinin cinsiyete göre farklılaşan etkilerini değerlendirme ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.

Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi müzakerelerinde Taraf Devletlerin adaptasyon seçeneklerini belirlerken ve ger-

³⁵ IPCC, AR5, s. 54; HRC 10/4.

³⁶ BM Kalkınma Programı (kısaca UNDP), İklim Değişikliğiyle Mücadele: Bölünmüş Bir Dünyada İnsani Dayanışma, İnsani Gelişme Raporu 2007-2008.

³⁷ BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği (kısaca OHCHR), Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the relationship between climate change and human rights, A/HRC/10/61, 2009, par. 45.

çekleştirirken cinsiyete özgü kırılganlıkları göz önünde bulundurmaları gerektiği vurgulanmıştır.³⁸ Cancun Anlaşması, iklim değişikliğiyle etkili mücadelede toplumsal cinsiyet eşitliğinin ve kadınların etkin katılımının sağlanmasının önemli olduğunu kabul etmiştir.³⁹ Uluslararası insan hakları metinleri de kadın haklarını korumak ve kamu kararlarında söz sahibi olmalarını sağlamak için daha ayrıntılı bir çerçeve sunmaktadır.⁴⁰

➤ *Çocuklar*: İklim değişikliğinin temel yaşamsal ihtiyaçlar, sağlık ve hijyen koşulları, çocukları zarardan koruyan destek yapıları üzerindeki olumsuz etkileri ile mevcut sağlık risklerini şiddetlendiren sonuçları özellikle gelişmekte olan dünyadaki bebeklerin ve çocukların yetersiz beslenmesine, ölüm ve hastalık oranlarının artmasına neden olmaktadır. Küresel iklim rejimi de bu kırılgan gruba karşı sessiz kalmamış ve Cancun Anlaşması, iklim değişikliğinin çocuklar üzerindeki olumsuz etkilerini “tamamen hesaba katma” gereğini kabul etmiştir.⁴¹ Öte yandan çocuğun ulaşılabilir en yüksek sağlık standartlarından yararlanma hakkı uluslararası insan hakları mekanizmaları ile güvence altına alınmıştır.⁴² Bu kapsamda devletlere, çevre kirliliğinin tehlikeleri ve riskleri göz önünde bulundurularak, çocuklara yeterli besleyici gıdaların, temiz içme suyunun ve temel sağlık hizmetlerini kesintisiz biçimde sağlanması için ve, ek olarak, hastalık ve yetersiz beslenme ile mücadele için uygun önlemleri alma yükümlülüğü yüklenmiştir.⁴³

➤ *Yerli halklar*: İklim değişikliğinin olumsuz etkileri yerli halkların yaşam kültürlerine, yaşamsal kaynaklarına, geleneksel beslenme biçimlerine doğrudan müdahale teşkil etmektedir. İklim değişikliğiyle mücadele kapsamında girişilen azaltım ve uyum faaliyetleri ise (örneğin biyoyakıt üretimi, yenilenebilir enerji projeleri) yerli halkların

³⁸ UNFCCC, Climate Change: Impacts, Vulnerabilities and Adaptation in Developing Countries, 2007, s. 16.

³⁹ Cancun Anlaşması, p. 7, 72.

⁴⁰ Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme, madde 14(2). Ancak Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme açık ayrımcılık eylemlerinin önlenmesine yönelik olup kadınların iklim değişikliğinin bir sonucu olarak deneyimleyebileceği orantısız yüke ilişkin devlet yükümlülükleri hakkında fazla bir rehberlik sağlamamaktadır. Bkz. UNEP, Climate Change and Human Rights, 2015, s. 27.

⁴¹ Cancun Anlaşması, Giriş, Bölüm E.

⁴² Çocuk Hakları Sözleşmesi, madde 24(1).

⁴³ Çocuk Hakları Sözleşmesi, madde 24(2)c.

yaşam biçimine sıkı sıkıya bağlı olan ekolojik koşullarında hasarlara, geleneksel topraklarının el değiştirmesine, kolektif mülkiyet haklarının ihlal edilmesine neden olabilmektedir. Küresel iklim krizi bu kişilerin birlikte yaşayabilme imkanlarına ve kültürel miraslarına doğrudan etki ederek yerli bir topluluk olarak var olabilmeye imkanlarını zora sokmaktadır. Bu noktada yerli halkların iklimle ilgili karar süreçlerine katılımları yaşamsal önemdedir. Üstelik bu halkların yerli, yerel ve geleneksel bilgi sistemleri ve uygulamaları küresel iklim krizi ile etkili mücadelede temel bir rehber olarak kabul edilmelidir.⁴⁴

Bu kapsamda Devletler iklim değişikliğinin azaltılması ve uyum önlemleriyle ilgili eylemler de dahil olmak üzere, bu etki ve eylemlerden potansiyel olarak etkilenen yerli halkların ücretsiz ve önceden bilgilendirilmiş onayı olmadan ilgili faaliyetlere izin vermemelidirler. Nitekim bu gerekliliği destekleyecek biçimde uluslararası insan hakları metinleri yerli halkların özgürlük, barış ve güvenlik içinde yaşama; geleneksel topraklarını, yaşam biçimlerini ve kaynaklarını koruma adına harekete geçmelerine imkanı veren etkili mekanizmalara sahip olma; yaşam alanlarından ücretsiz ve bilgilendirilmiş şekilde onayları alınmadan gönderilememe; yaşam çevrelerini ve topraklarını koruma ve muhafaza etme; kültürel miraslarını koruma ve geliştirme; kendi geleceklerini tayin etme haklarını öngörmüştür.⁴⁵

➤ *Yerlerinden olanlar*: İklim değişikliği ve etkileri nedeniyle bozulan çevresel koşullar, yaşamsal doğal kaynakların azalmasıyla tetiklenen silahlı çatışmalar ve artan ekonomik baskılar gibi iç içe geçen faktörler zorunlu göçleri tetiklemektedir. Zorunlu göçlerin büyük bir kısmı bulunan ülke içerisinde başka bir yere doğru yönelmektedir. Ancak ikamet edilen ülke topraklarının fiilen yok olması veya yaşamaya tamamen elverişsiz hale gelmesi ya da bulunan ülkenin yeterli ve elverişli mücadele olanaklarına sahip olamaması nedeniyle insanlar bireysel veya kitlesel olarak başka ülkelere doğru göç etmek zorunda kalmaktadır.

Uluslararası insan hakları hukuku herkesin bir devletin toprakları üzerinde serbestçe dolaşma ve oturma hakkı olduğunu, kişinin kendi ülkesi de dâhil olmak üzere, herhangi bir ülkeden ayrılmak ve ülkesine

⁴⁴ IPCC, AR5, s. 19; IPCC AR4 WGII Report, s. 865.

⁴⁵ Yerli Halkların Hakları Bildirgesi, madde 7, 8 19, 29, 31; MSHS, madde 27; ESKHS, madde 15.

yeniden dönmek hakkına da sahip olduğunu kabul etmiştir.⁴⁶ Ayrıca kişiye, kendisinin ve ailesinin seçtiği ikametinde sağlıklı, güvenli ve refah içinde bir yaşam sürdürebilmesini sağlamak için yeterli konut hakkını da tanımıştır.⁴⁷ Şu halde zorunlu göç olgusu uluslararası insan hakları hukukunun kişilere yaşam alanlarına dair kendi kaderlerini belirlemeye imkan tanıyan seyahat ve yerleşme özgürlüğü ile yeterli konut haklarını müdahaleye uğratmaktadır.

b. Aktörlere hangi yükümlülükler yükleniyor?

Uluslararası hukukun en temel aktörü devletlerdir. Yakın zamanlarda, özellikle küreselleşme ve liberal felsefenin etkileriyle her ne kadar, çokuluslu şirketler, uluslararası sivil toplum kuruluşları, hatta bireyler de belli ölçülerde yeni ‘aktörler’ olarak dahil olmuşlarsa da, uluslararası hukuk ‘geleneksel’ olarak, devletler tarafından, devletlerin kendi aralarındaki ilişkileri düzenlemek amacıyla oluşturulan kurallar olarak tanımlanır. Bu durum sorumluluklar açısından da böyledir. Uluslararası hukuktan kaynaklanan sorumluluğun birincil aktörü devletlerdir. Benzer durum, uluslararası hukukun alt alanları olarak kabul edilen uluslararası çevre hukuku ve insan hakları hukuk için de geçerlidir. Dolayısıyla küresel bir çevre sorunu ve bir insan hakları meselesi olan iklim değişikliği konusunda da yükümlülükler üstlenmesi gereken asıl muhataplar kuşkusuz devletlerdir.

Devletlerin insan haklarına ilişkin *saygı gösterme*,⁴⁸ *koruma*⁴⁹ ve *yerine getirme*⁵⁰ şeklinde üç temel yükümlülüğü bulunmaktadır. Devletler bu genel yükümlülüklerin yanında ayrımcılığı ortadan kaldırmayı, eşitliği teşvik etmeyi, medeni ve siyasi hakların yanı sıra ekonomik, sos-

⁴⁶ İHEB, madde 13; MSHS, madde 12; AIHS, Ek Protokol 4, madde 2.

⁴⁷ İHEB, madde 25§1; ESKHS, madde 11; Çocuk Hakları Sözleşmesi, madde 27§3; Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Sözleşme, madde 5§e (iii); Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Yok Edilmesi Sözleşmesi, madde 14§2; Göçmen İşçilerin ve Ailelerinin Korunmasına Dair Sözleşme, madde 43§1(d); Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, madde 9§1(a), 28§1 ve §2(d).

⁴⁸ Devletin insan haklarından yararlanmayı engelleyecek eylemlerden kaçınmasını ifade eden negatif bir yükümlülüktür.

⁴⁹ Devletin insan haklarını üçüncü şahısların ihlallerine karşı korumasını ifade eder.

⁵⁰ Devletlerin toplumun tüm üyeleri için hakların gerçekleşmesini sağlamak adına önlem almasını gerektiren pozitif edim yükümlülüğüdür.

yal ve kültürel hakların da ilerici bir şekilde gerçekleştirilmesi ve ilerletilmesi için azami çaba ve kaynak harcamayı taahhüt etmişlerdir. Ancak iklim değişikliği gibi pek çok hak ve özgürlük bakımından farklı yükümlülükler arasında bağlantı kurmayı gerektiren konularda devletlerin yukarıda sayılan genel yükümlülükleri ve taahhütlerini somutlaştırmada *maddi yükümlülükler, usule ilişkin yükümlülükler* ayrımının daha faydalı olabileceği ifade edilmiştir.⁵¹

- **Maddi yükümlülükler**

Her devletin tüm insan hak ve özgürlüklerini koruma, geliştirme ve gerçekleştirme konusunda öncelikli görev ve sorumluluğu bulunmaktadır. Bu kapsamda her devletin insan haklarından yararlanmaya müdahale edebilecek veya hakka zarar verebilecek her türlü çevresel tehdide karşı gerekli yasal ve idari çerçeveyi oluşturma ve tehditleri bertaraf edecek gerekli somut adımları atma yükümlülüğü mevcuttur.⁵² Bu temel maddi yükümlülük ise küresel iklim rejimi tarafından çeşitli şekillerde somutlaştırılmıştır.

➤ *Sınırlama veya azaltma yükümlülüğü*: Küresel iklim rejimi ekosistemin iklim değişikliğine doğal bir şekilde uyum sağlamasına, gıda üretiminin zarar görmeyeceği ve ekonomik kalkınmanın sürdürülebilir şekilde devamına izin verecek bir zaman dahilinde, taraf devletlere tehlikeli insan müdahalesinin neden olduğu küresel ısınmayı önleme ödevi yüklemektedir.⁵³ Bu yükümlülük ilk etapta sadece gelişmiş taraf devletler için sayısallaştırılarak somutlaştırılmışken, Paris Anlaşması ile birlikte ortak sorumluluk anlayışına geçilmiştir. Böylece tüm taraf devletlerin kendilerinin belirledikleri ve düzenli olarak gözden geçirecekleri ulusal katkıları (INDC) oranında emisyonlarını sınırlandırılması veya azaltılması modeli benimsenmiştir.

⁵¹ HRC, Report of the Independent Expert John H. Knox on the issue of Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment, A/HRC/25/53, 2013.

⁵² MSHS, madde 2, AİHS, madde 1. Öte yandan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de yaşam hakkına yönelen insan ve/veya doğa kaynaklı çevresel felaketler kapsamında verdiği kararlarında bu temel maddi yükümlülüğe vurgu yapmaktadır. Bkz. AİHM, Öneriyıldız/Türkiye, par. 89; AİHM, Budayeva ve diğerleri/Rusya, par. 129; AİHM, Kolyadenko ve diğerleri/Rusya, par. 157.

⁵³ Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği çerçeve Sözleşmesi (kısaca BMİDÇS), madde 2.

Böylece Taraf Devletler, insan haklarına saygı yükümlülüğünün bir uzantısı olarak, kamu kurum ve kuruluşlarının faaliyetleri bakımından sürdürülemez emisyonlar salmama şeklinde negatif edim taahhüdünde bulunmaktadır. Ancak küresel ısınmayı tetikleyen faaliyetler ağırlıklı olarak özel sektör eliyle gerçekleşmektedir. Devlet dışı aktörlerin temel hakları tehdit eden sera gazı salımları karşısında ise devletin sorumluluğu insan haklarının korunması yükümlülüğü ışığında belirlemektir. Bu kapsamda devletler, sera gazı salımlarını sınırlandıracak hedefleri belirleme, önleyici ve düzenleyici tedbirler alma, sera gazı salımına neden olan faaliyetler üzerinde etkili ve tam denetim yapma ve ihlalleri cezalandırma şeklinde pozitif edim taahhüdü altına girmektedir.

➤ *Uyum sağlama yükümlülüğü*: Uluslararası toplum devletlere iklim değişikliğinin insanların yaşamlarına, sağlıklarına, kültürel zenginliklerine, yaşam biçimlerine, malvarlıklarına, yaşamsal çevresel koşullarına ve geçim kaynaklarına yönelen yakın tehditlerini bertaraf etmeye ve zamanla gerçekleşmesi öngörülen etkilerini önlemeye veya hafifletmeye yönelik tedbirler alma sorumluluğu yüklemiştir. Bu kapsamda devletler, kendi egemenlik yetkileri dahilinde afet risklerini azaltmak için etkili önlemler alma “birincil sorumluluğuna” sahiptir. Bu önlemler iklim rejimi özelinde kıyı kuşağı yönetimi; su ve gıda güvenliğinin sağlanması; kuraklık, çölleşme ve sellerden etkilenen alanların korunması ve rehabilitasyonu konularında uygun ve entegre planlar hazırlama ve geliştirme ödevi şeklinde sıralanmıştır.⁵⁴ Bu kapsamda erken uyarı sistemleri ve risk bildirimleri gibi yaşamları yakın tehditlerden koruyacak mekanizmaların geliştirilmesi, fiziksel altyapı iyileştirmeleri, acil durum müdahale planlarının hazırlanması uyum tedbirlerine örnek olarak sayılabilir.

Uyum yükümlülüğü kapsamında alınacak önleyici tedbirlerin içeriği her devletin coğrafi konumuna, ekonomik zenginlik ve teknolojik gelişmişlik düzeyine, demografik yapısına, yaşama alanlarındaki risk düzeyine, altyapısına, toplumdaki afet bilinci ve risk algısına, çevresel değerlerin yaşamsal önemine göre farklılık göstermektedir. Uyum kapasitesinin toplumdaki farklılıkların göstermesi nedeniyle küresel iklim rejimi somut bir tedbir, yöntem öngörmek yerine iklimsel afetlerle mücadelede toplumsal cinsiyete dayalı, şeffaf ve katılımcı bir kamu yöne-

⁵⁴ BMİDÇS, madde 4§1(e).

tim anlayışının tesisini vurgulamıştır.⁵⁵ Öte yandan devletlerin uyum yükümlülüğünü somutlaştırırken uluslararası insan hakları hukukunun öngördüğü eşitlik ve ayrımcılık yapmama ilkelerine yasal olarak bağlı olduğu da unutulmamalıdır. Bu kapsamda devletler, riskler karşısındaki korunmasız bireyleri ve grupları tanımlayıp bunların özel gereksinimlerini ele almalı ve bu hedef kitlenin başa çıkabilme kapasitelerini artırırken farklılaşan kırılganlıklarla mücadele etmelidir.

➤ *Uluslararası işbirliği yükümlülüğü*: İklim değişikliği gibi başka ülkelerde yaşayan insanların da hak ve özgürlüklerine müdahalelerde bulunan küresel bir çevre sorunu karşısında elverişli ve yeterli korumanın sağlanabilmesi, ancak devletlerin işbirliği ve dayanışma ruhu çerçevesinde ortak mücadele sorumluluğunu üstlenmeleriyle mümkündür.⁵⁶ Bu kapsamda uluslararası toplum öncelikle insan haklarına ve özgürlüklerine evrensel saygıyı geliştirme; bu hakların dünyaca etkin olarak tanınmasını ve uygulanmasını sağlamaya çaba gösterme yükümlülüğünü öngörmüştür.⁵⁷ Ardından çevre özelinde devletlere kendi yetki alanlarında yürüttüğü faaliyetlerden kaynaklanan çevresel zararların dışsal etkilerini göz önünde bulundurma yükümlülüğü yüklemiştir.⁵⁸ Bu ortak sorumluluk ekseninde 90'lı yıllardan günümüze küresel iklim değişikliğiyle mücadele amacıyla müzakereler yürütmektedir. Bu müzakereler neticesinde Taraf Devletler bir yandan tüm insanların haklarından ve özgürlüklerinden tam yararlanma hedefini karşılamaya elverişli azaltma hedefleri belirleme ve bu hedeflere uygun davranma ödevini kabul etmişlerdir. Diğer yandan kırılgan toplumların mücadele süreçlerine destek amacıyla finansman ve teknoloji transferi üzerine yoğunlaşan bir uluslararası işbirliği yükümlülüğü öngörmüşlerdir.⁵⁹

➤ *İklim değişikliğiyle mücadelede insan haklarının korunması yükümlülüğü*: İnsan haklarına saygı gösterme yükümlülüğünün bir sonucu olarak devletlerin sera gazı emisyonlarını azaltan ve iklim değişikliğinin etkilerine uyum sağlayan önlemlerinin yeni insan hakları ihlallerine ne-

⁵⁵ Cancun Anlaşması, II(14), III(14), par. 8.

⁵⁶ BM Anlaşması, madde 1; İHEB, madde 28; ESKHS, madde 2§1; Stockholm Deklarasyonu, ilke 24.

⁵⁷ İHEB, Giriş, ESKHS, Giriş.

⁵⁸ Stockholm Deklarasyonu, ilke 21; Rio Deklarasyonu, ilke 2.

⁵⁹ BMİDÇS, madde 4§ 1(c), (g), (h), 4§3, 4§5.

den olmaması gerekmektedir.⁶⁰ Bu yükümlülük alt ölçekli spesifik projeler için olduğu kadar politika, plan ve program gibi üst ölçekli kararlar için de geçerlidir. Dolayısıyla devletler iklim değişikliği ve etkilerine karşı öngördükleri tüm müdahale önlemlerinde hem kendi ülke halklarının, hem kırılgan ülkelerdeki halkların karşılaşılabilecekleri ekonomik, sosyal ve çevresel sonuçları göz önünde bulundurarak karar vermeleri gerekmektedir.

- **Usule ilişkin yükümlülükler**

➤ **Bilgilendirme yükümlülüğü:** İklim değişikliğine ilişkin meseleler sadece bireyleri değil, toplumu hatta tüm insanlığı yakından ilgilendirmektedir. Dolayısıyla kolektif yararı ilgilendiren çevresel meseleler söz konusu olduğunda devletin gerekli araştırma ve değerlendirmeler sonrası elde ettiği çevresel bilgiyi etkili bir şekilde, (örn. ilgili kişilerin anlayacağı bir dilde, kolay erişebilecekleri bir yöntemle) uygun yöntem ve araçlarla kamusallaştırması gerekmektedir.⁶¹ Hatta BMİDÇS, Taraf Devletlerin, iklim değişikliği ve etkileri konusundaki bilgiye kamunun erişimini desteklemeleri ve kolaylaştırmaları gerektiğini açıkça belirtmiştir.⁶² Günümüzde devletin bilgilendirme yükümlülüğünü yerine getirmede kullanılan en etkili araç, öngörülebilir çevresel risklerin önlenmesini sağlamayı amaçlayan ÇED mekanizmasıdır. Özellikle hava, iklim, su gibi ortak yaşamsal değerler üzerinde sınır aşırı olumsuz etkiler yaratma riski taşıyan sera gazı salımları söz konusu olduğunda, tehlikeli salımlara neden olan faaliyetler için sınır-aşan ÇED mekanizmasının işletilerek uluslararası kamuoyunun çevresel riskler yaratan faaliyetler ve tehditlerin bertarafına yönelik tedbirlerden haberdar edilmesi uluslararası teamül hukukunun bir gereğidir.⁶³

➤ **Çevresel karar alım süreçlerine halkın anlamlı ve etkili katılımını sağlama yükümlülüğü:** Çevresel meseleler söz konusu olduğunda

⁶⁰ Cancun Anlaşması, madde 8.

⁶¹ MSHS, madde 19; İHEB, madde 19; İnsan Hakları Komitesi (kısaca İHK), Genel Yorum 34, s. 18-19. Rio Deklarasyonu, madde 10 ve 17; Aarhus Sözleşmesi, madde 3(2), 3(3), 4, 5; Espoo Sözleşmesi; Biyolojik Çeşitliliğin Korunması Sözleşmesi, madde 13; BM Deniz Hukuku Sözleşmesi, madde 244; Çölleşmeyle Mücadele Sözleşmesi, madde 5(d), 10(f); Ozon Tabakasını İncelten Maddeler Üzerine Montreal Protokolü, madde 9.

⁶² BMİDÇS, madde 4§1 ve madde 6§a (i) ve (ii).

⁶³ Uluslararası Adalet Divanı'nın Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay), 2010 I.C.J. 14, 83, p. 204.

devletlerin, alternatiflerin uygulanabilir olduğu bir aşamada, önceden bilgilendirilmiş bireylerin görüşlerini sunabileceği, aktarılan tavsiye, görüş ve eleştirilerin nihai karara etki edebileceği uygun yöntem ve araçlarla katılım sürecini işletme, kolaylaştırma yükümlülüğü bulunmaktadır.⁶⁴ Hatta BMİDÇS, Taraf Devletlerin, iklim değişikliğiyle mücadele ve uyum tedbirlerinin geliştirilmesine kamunun katılımını sağlama yükümlülüğünü açıkça öngörmüştür.⁶⁵ İklim değişikliğinin tüm insanlığı ilgilendirmesi nedeniyle, karar alım süreçlerinde katılımcı yelpazesinin geniş tutulması kritik önemdedir. Ayrıca iklim değişikliği halihazırda dezavantajlı kesimler üzerinde daha yıkıcı sonuçlar ve hak ihlallerini gündeme getirdiği için, etkili eylem kabiliyeti için özellikle kadınların, çocukların ve yerli halkların süreçlere dahil edilmesi elzemdir. Nitekim insan haklarına dayanan bir çözüm, dahil olmayı, katılımı ve eşitliği artırmalıdır.

➤ *Hak arama yolunu sağlama yükümlülüğü:* İklim krizinin neden olduğu insan hakları müdahalelerine karşı adalete erişimin ve(ya) yetkili makamlara etkili başvurunun sağlanmasına ilişkindir.⁶⁶ Bu yükümlülük öncelikle hak ihlali iddialarını karara bağlayacak başvuru mekanizmalarının düzgün işletilmesi meselesiyle ilgilenmektedir. Müdahalenin ihlal teşkil etmesi durumunda yeterli tazminat veya uygun giderim yöntemlerinin (örn. uyum faaliyetleri nedeniyle yaşam alanlarını terk etmek zorunda kalanlara alternatif barınma ve yeniden yerleşim olanaklarının sunulması vb.) uygulanmasını sağlamaktır. Diğerlerinden farklı olarak etkili başvuruya yönelik küresel iklim rejimi henüz Taraf Devletlere açık bir yükümlülük yüklememiştir.

2. Uluslararası mekanizmaların etkililiği ve yeterliliği

İklim değişikliği ve insan hakları uluslararası hukukun iki farklı sorun alanı olarak ele alınmaktadır. Ancak etkili ve yeterli koruma, bu iki alanın ayrıştırılmasından ziyade bütünleştirilmesinden ve mekanizmalarca birlikte içselleştirmesinden geçmektedir. Bu kapsamda insan

⁶⁴ İHEB, madde 21; MSHS, madde 25; ESKHK, Genel Yorum 15, s. 56. Biyolojik Çeşitliliğin Korunması Sözleşmesi, madde 14(1); Çölleşmeyle Mücadele Sözleşmesi, madde 3, 5, 19; Aarhus Sözleşmesi, madde 6, 7, 8.

⁶⁵ BMİDÇS, madde 6Şa (iii)

⁶⁶ Rio Deklarasyonu, ilke 10; Aarhus Sözleşmesi, madde 9; Biyolojik Çeşitliliğin Korunması Sözleşmesi, madde 10(b).

hakları mekanizmaları ve iklim rejimi ekseninde kurumsal söylemler **(a.)** ve yargısal kararlar **(b.)** analiz edilecektir.

a. İnsan hakları-iklim değişikliği etkileşimine yönelik kurumsal gelişmeler

Kasım 2007’de küçük ada devletleri grubu AOSİS’in kabul ettiği İklim Değişikliğinin İnsani Boyutuna İlişkin Malé Deklarasyonu, iklim değişikliği ve etkilerinin insan hakları bakımından acil ve ciddi bir tehdit olduğunu açıkça ifade eden ilk uluslararası metindir. Ada devletleri, iklim değişikliğinin insan haklarına etkilerini değerlendirmek üzere hem küresel iklim rejimine hem de BM insan hakları organlarına ortak bir süreç başlatmaları çağrısında bulunmuştur. Kurumsal söylemlerin ve bunların karşılıklı etkileşimlerinin önemine vurgu yapan bu çağrı kapsamında önce evrensel insan hakları kurumlarının iklim değişikliği söylemi, ardından iklim rejiminin insan hakları söylemi üzerinde durulacaktır.

• Evrensel insan hakları kurumlarının iklim değişikliği söylemi

İklim değişikliğinde insan hakları temelli yaklaşımı savunan üç kilit kurum söz konusudur: BM İnsan Hakları Konseyi (kısaca HRC), BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği (kısaca OHCHR) ve tematik haklar özelinde iklim değişikliği meselesini ele alan özel raportör mekanizması.⁶⁷ İnsan haklarının kullanılması üzerindeki olumsuz etkilerinden dolayı iklim değişikliği meselesini 2000’li yılların ortalarından itibaren sistematik biçimde ele alan bu yapılar iklim krizi karşısında hak ve özgürlüklerin daha güçlü bir korumadan faydalanabilmesi için insan hakları yükümlülüklerinin kapsamını genişletmeye çaba göstermektedir. Paralel biçimde iklim değişikliğiyle mücadelede insan haklarına dayanan politi-

⁶⁷ BM bünyesinde iklim değişikliği – insan hakları ilişkisini kuran bir diğer kaynak özel raportörlerin ya da bağımsız uzmanların su ve sanitasyon hakkı (Catarina de Albuquerque’ın çalışmaları), gıda hakkı (Olivier de Schutter ve Hilal Elver’in çalışmaları), yerlerinden olanların hakları (Chaloka Beyani ve François Crépeau’nun çalışmaları), yerli halkların hakları (Victoria Lucia Tauli-Corpuz’un çalışmaları), güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevrede yaşama ilişkin insan hakları ve yükümlülükleri (John Knox’un çalışmaları) gibi iklim değişikliği ile ilgili konularda kaleme aldıkları çalışmalarıdır. Bu çalışmalar küresel iklim rejimine taraf devletlere, meseleyi insan hakları perspektifiyle ele alma çağrılarının düşünsel zeminini oluşturmaya katkı sunmaktadır.

kaların hayata geçirilmesini sağlamaya yönelik faaliyetlerde de bulunmaktadır.

Öncelikle iklim değişikliği, gözlemlenen ve öngörülen etkileriyle hem bugünkü insanlar ve toplulukların hem gelecek kuşakların hak ve özgürlüklerini etkileyebilecek küresel bir insan hakları sorunu olarak nitelendirilmiştir.⁶⁸ İklim değişikliği ve etkilerinin çok geniş bir insan hakları demetine doğrudan ve dolaylı olarak müdahale ettiği teyit edilerek bu büyük ölçekli tehdide karşı hükümetlerin hem ahlaki hem de yasal yükümlülükleri olduğu hatırlatılmıştır. Ardından iklim krizinin insani sonuçları itibarıyla yönetimde hak temelli bakış açısını içselleştirmenin gerekliliği vurgulanmıştır.⁶⁹ İnsan hakları yükümlülüklerinin, ilke ve standartlarının⁷⁰ azaltma ve uyum politikaları oluşturma ve güçlendirme potansiyeli yüksek önemli bir kaynak olduğu dillendirilmiştir. İklim değişikliğiyle mücadelede ortak akıl ve katılımcı iklim demokrasisi hedefi ortaya konmuştur.

Yaşanan iklimsel felaketlerin boyutları, afetlerin şiddetlenerek yaygınlaşması, ciddi can ve mal kayıplarının yanı sıra kitlesel göç dalgalarını tetiklemesi nedeniyle bu küresel krizin insan hakları açısından sadece büyük değil aynı zamanda acil bir tehdit olduğu ifade edilmiştir. Çerçeve Sözleşme Sekreteryasına, iklim değişikliği rejiminin geleceğinde uluslararası insan hakları hukuku yükümlülüklerinin yerine getirilmesi ihtiyacının elzem olduğu ve bu zaruret ışığında hareket edilmesi çağrı-

⁶⁸ OHCHR, The Human Rights Impact of Climate Change, UN Joint Press Kit for Bali Climate Change Conference, 3-14 Aralık 2007. HRC, Human rights and climate change, Resolution 7/23, 28 Mart 2008. OHCHR, Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the relationship between climate change and human rights, A/HRC/10/61, 15 Ocak 2009; HRC, Human rights and climate change, Resolution 10/4, 25 Mart 2009.

⁶⁹ HRC, Human rights and climate change, Resolution 18/22, 30 Eylül 2011. OHCHR, Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the outcome of the seminar addressing the adverse impacts of climate change on the full enjoyment of human rights, A/HRC/20/7, 10 Nisan 2012. HRC, Human rights and climate change, Resolution 26/27, 15 Temmuz 2014.

⁷⁰ Evrensellik, bölünmezlik, karşılıklı bağımlılık ve karşılıklılık, ayrımcılık yapmama ve eşitlik, dahil olma ve katılım, hesap verebilirlik ve hukukun üstünlüğü.

sında bulunulmuştur.⁷¹ İnsan haklarının korunması bağlamında küresel sıcaklık ortalamasındaki insan kaynaklı artışın en fazla 1,5 derecede sınırlandırılmasının hayati öneme sahip olduğu vurgulanarak böylece 1,5 derece hedefi insan hakları bağlamında bir hedef olarak kabul edilmiştir.⁷²

Her ne kadar BM kurumları küresel iklim değişikliğiyle insan haklarına dayalı bir mücadele anlayışının içselleştirilmesi ve hak vurgusunun daha yaygın bir şekilde dillendirilmesi çağrısını sistematik biçimde yinelese de, iklim değişikliğini hukuken katı bir insan hakları ihlali olarak nitelendirmekten kaçınıldığı görülmektedir.

- **Küresel iklim rejiminin insan hakları söylemi**

Küresel ısınmanın bir insan hakkı sorunu olarak ele alınması iklim politikası ve hukukunun öncelikli değil “ikincil” meselesi olarak kaldığı için, konuyla ilgili çalışma ve tartışmaların başlaması 2010’lu yılları bulmuştur. Nitekim uluslararası iklim rejiminin insan hakları perspektifini öteleyerek devlet menfaatlerini önceleyen bir yaklaşıma sahip olduğu Aralık 2009’da Kopenhag’da gerçekleşen 15. Taraflar Konferansı’nda (COP15) açıkça görülmüştür. 115 ülkenin lider düzeyinde katıldığı, o güne dek en fazla katılımcıyı ağırlayan ve en yoğun kamuoyu ilgisini çeken Konferans geleceğe dönük beklentileri karşılamamıştır. Ciddi insani krizlerin yaşandığı ve yaşamın sürdürülebilirliğinin tartışılmaya başlandığı bir dönemde, iklim rejiminin devam etmesi dahi Kopenhag Uzlaşması şeklinde zayıf bir karar ile mümkün olabilmiştir.

COP15’te ortaya çıkan tablo bilhassa kırılğan devletlerin, pek çok uluslararası örgütün ve sivil toplum kuruluşunun insan hakları söylemini iklim rejimine entegre etme ihtiyacını güçlendirmiştir. Özellikle temiz kalkınma mekanizmalarının olumsuz etkileri ön plana çıkartılarak iklim politikalarında insan haklarına dayalı yaklaşımın hakim olması teşvik edilmeye çalışılmıştır. Girişimler, farkındalık çabaları ve lobi faaliyetleri, BM insan hakları organlarınca alınan kararlar ve tematik hak konularında hazırlanan uzman çalışmaları 16. Taraflar Konferansı’nda karşılık bulmuştur. 11 Aralık 2010’da kabul edilen Cancun Anlaşması ile Taraf

⁷¹ HRC, Human rights and climate change, Resolution 29/15, 2 Temmuz 2015; OHCHR, Understanding Human Rights and Climate Change, to the 21st Conference of Parties to the UNFCCC 27 November 2015.

⁷² HRC, A/HRC/38/L.5 sayılı kararı, 2 Temmuz 2018.

devletler ilk defa iklim değişikliğiyle ilgili tüm faaliyetlerinde insan haklarına saygı duyacaklarını açıkça belirtmişlerdir.⁷³

Cancun'dan Paris'e giden süreçte ise insan hakları kavramlarının iklim politikası ve hukukuna sınırlı ve dolaylı entegrasyonu ile karşılaşmaktayız. 2011'deki Durban Konferansı Taraf Devletlere iklim değişikliğinin etkileriyle mücadele uygulamalarının olumlu ve olumsuz etkilerini dikkate almaları konusundaki taahhütlerini basitçe hatırlatmakla yetinmiştir.⁷⁴ 2012'de Doha'da yapılan Taraflar Konferansı'nda ise insan hakları meselesi, iklim değişikliğinin neden olduğu "kayıp ve zararlara" yönelik bir mekanizma oluşturulması önerisi ile sınırlı şekilde yer bulabilmiştir. 2013'te Varşova'da düzenlenen COP19 insan hareketliliğine içkin kayıp ve zarar mekanizmaları tartışmalarında,⁷⁵ 2014'te Lima'da gerçekleşen COP20 ise cinsiyet eşitliği ekseninde⁷⁶ dolaylı olarak insan haklarına değinmiştir. İnsan hakları teriminin ve konularının uluslararası iklim rejimine yeterli derecede entegre edilemiyor olmasının temel nedeni, gelişmiş taraf devletlerin iki branşın birlikte ele alınmaması gerektiği hususundaki güçlü lobisidir. Nitekim küresel iklim rejimi, en başından itibaren, küresel ısınmanın insani ve toplumsal sonuçlarından ziyade ekonomik sonuçlarına odaklanmıştır. Halbuki iklim değişikliği sadece insan haklarının gerçekleşmesini engellemesi nedeniyle değil aynı zamanda fiili ihlallere de neden olması itibarıyla bir insan hakları meselesidir.

BM Güvenlik Konseyi'nin iklim değişikliği meselesini bir küresel güvenlik sorunu olarak tartışmaya açması neticesinde iklim rejimine taraf olan gelişmiş ve gelişmekte olan toplam 33 devlet Paris İklim Zirvesi öncesinde bir araya gelerek iklim eyleminde insan hakları için Cenevre Taahhüdü'nü kabul etmiştir.⁷⁷ Taahhüt, bağlayıcı bir metin olmamakla

⁷³ Cancun Anlaşması, Dec. 1/C.P.16, par. 7 ve 8.

⁷⁴ Décision 2/CP.17, FCCC/CP/2011/9/Add.1, 11 Kasım 2011, point 90.

⁷⁵ Décision 2/CP.20, Mécanisme international de Varsovie relatif aux pertes et préjudices liés aux incidences des changements climatiques, FCCC/CP/2014/10/Add.2, 2 février 2015, p. 2-3.

⁷⁶ Décision 18/CP.20, Programme de travail de Lima relatif au genre, FCCC/CP/2014/10/Add.3, 2 février 2015, pp. 42-44.

⁷⁷ Geneva pledge for Human Rights in Climate Action. Almanya, Cezayir, Andorra, Belçika, Şili, Kosta Rika, Fildişi Sahili, Fiji, Finlandiya, Fransa, Guatemala, İrlanda, Marshall Adaları, İtalya, Kiribati, Lüksemburg, Maldivler, Fas, Meksika, Mikronezya, Uganda, Hollanda Bas, Palau, Panama, Peru, Filipinler, Romanya, Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı, Samoa, Slovenya, İsveç, İsviçre ve Uruguay.

birlikte iklim rejiminde ve gelecekteki anlaşmalarda insan haklarını destekleme kapasitesini diplomatik olarak güçlendiren önemli bir diyalog girişimidir. Paralel biçimde Paris Anlaşması taslak çalışmalarında da insan haklarını Anlaşmanın asıl amacı ile ilişkilendirme çabalarına şahit olunmuştur. Bu kapsamda iklim değişikliği ile mücadele kapsamında gerçekleştirilecek tüm eylem ve süreçlerin cinsiyet eşitliğini, Toprak Ana'nın bütünlüğünü koruma ilkesini dikkate alan bir yaklaşımı sağlaması ve insan haklarına, gelişme hakkına ve yerli halkların haklarına saygı göstermesi gerektiği önerisi ifade edilmiştir. Ancak farklılaşan taraf devlet menfaatlerinin⁷⁸ uzlaşamaması neticesinde insan haklarını Anlaşmanın asıl amacı ile ilişkilendirme çabası Paris Anlaşması'nın nihai metninde yer bulamamıştır.

2015'te kabul edilen Paris İklim Anlaşması, minimalist bir anlayışla kaleme alınarak doğrudan hak yaklaşımına yalnızca giriş bölümünün 11. paragrafında yer vermiştir. Bu düzenlemeye göre "*İklim değişikliğinin insanlığın ortak bir kaygısı olduğunu kabul ederek, Tarafların iklim değişikliğine müdahale amaçlı eyleme geçtiklerinde insan hakları, sağlık hakkı, yerli halkların, yerel toplulukların, göçmenlerin, çocukların, engellilerin ve hassas durumdaki kişilerin hakları, kalkınma hakkı ve ayrıca cinsiyetler arası eşitlik, kadınların güçlendirilmesine ve kuşaklar arası adalet konularındaki yükümlülüklerine uygun hareket etmeli, bu hususlara saygılı olmalı ve onları geliştirmelidir*". Öte yandan Anlaşma "iklim adaleti", "şeffaf ve katılımcı yönetim", "gıda güvenliği", "yoksulluğun ortadan kaldırılması", "yaşamsal sürdürülebilirlik", "geleneksel bilgi" gibi kavram ve ilke düzenlemeleriyle dolaylı olarak da hak yaklaşımına yer vermektedir.⁷⁹

Küresel ekolojik ve insani krizin boyutları düşünüldüğünde, iklim rejiminin Paris Anlaşması ile bağlayıcılıktan ve somut yükümlülükler yüklemekten uzak, sınırlı bir insan hakları yaklaşımı ortaya koyduğu ifade edilmelidir. Böylelikle Taraf Devletler, insan haklarına dayanan

⁷⁸ Özellikle ABD, Suudi Arabistan ve Norveç insan haklarını küresel iklim rejiminin esas amaç ile ilişkilendirilmesine karşı çıkan üç devlettir. ABD küresel iklim kriziyle mücadele etme hırslarını azaltacağı kaygısını ileri sürerken, Suudi Arabistan işgal altındaki insanların haklarını dikkate almadıkça insan hakları referansına yer verilmemesini savunmuştur. Norveç ise Anlaşmanın ana bölümünde, temel bir amaç olarak kabul edilmeksizin insan haklarına atıfta bulunulmasının desteklendiğini açıklamıştır.

⁷⁹ Paris Anlaşması, Giriş par. 4, 8, 9, 10, 13, madde 2, 4, 6, 7, 9, 11.

iklim politikaları belirleme ve uygulama mecburiyetinden sıyrılma fırsatına “şimdilik” kavuşmuşlardır. Ancak her ne kadar Paris Anlaşması insan haklarına saygı gösterme, onları geliştirme ve gerçekleştirme bakımından Taraf Devletleri yasal bir yükümlülükten ziyade ahlaki bir ödevin muhatabı olarak konumlandırırsa da, diyalog süreçleri ve minimalist hak anlayışının içselleştirilmesiyle elde edilen minimum kazanımlar gelecekteki iklim müzakerelerinde artık bir hak söyleminin daha kuvvetli şekilde yer alacağına işaret etmektedir. Üstelik Paris Anlaşmasında haklara içkin kabul edilen doğrudan ve dolaylı düzenlemeler, iklim rejimi ile uluslararası insan hakları hukukundan kaynaklanan yükümlülükler arasında şimdiye kadar görülmemiş bir bağlantı kurarak hem politik hem de etik olarak sembolik bir güce sahiptir. Bu güç, iklim mağdurlarının yerel mahkemelerde adalet arayışına başladığı noktalarda, devletin eylemlerine veya ihmallerine karşı önemli bir ilham kaynağı olma potansiyeline sahiptir.

b. İnsan hakları-iklim değişikliği etkileşimine yönelik yargısal gelişmeler

Kanada'nın kuzeyinde yaşayan İnuit yerli halkı, dünyanın tarihsel olarak en fazla sera gazı emisyonu salan ülkesi ABD'nin emisyonlara ilişkin yeterli kontrol mekanizmalarını işletmeyerek İnuit'lerin insan haklarını ihlal ettiği iddiasıyla Aralık 2005'te Amerikalılar Arası İnsan Hakları Komisyonu'na başvurmuştur. Her ne kadar Komisyon insan hakları adına tatmin edici bir karar almamış olsa da bu başvuru dünya kamuoyunun iklim değişikliğini yargısal bağlamda bir insan hakları sorunu olarak görmeye başlamasında önemli bir katkı sunmuştur.

• İklim değişikliği davalarında insan haklarının yeri

Devlete ve kamu yetkililerine karşı açılan iklim davalarına baktığımızda, başvurucuların insan hakları argümanlarına sıkça değindiğini görmekteyiz. Şikayetçiler küresel sera gazı emisyonlarını artıran faaliyetlere verilen izinlere,⁸⁰ yutak alanları olan ormanların korunmamasına,⁸¹ iklimsel krizler karşısında vatandaşların yahut kırılgan grupların

⁸⁰ North Gauteng Yüksek Mahkemesi, Earthlife Africa Johannesburg c. Çevre İşleri Bakanlığı ve diğerleri, No. 65662/16, 8 Mart 2017.

⁸¹ Corte Suprema de Justicia, 25 jeunes c.. Kolombiya Hükümeti, STC4360-2018, décision du 4 Nisan 2018.

hayatlarını koruma ve onları tehlikeli durumlardan haberdar etme yükümlülüğünü ihmal eden kamu otoritelerine,⁸² temel hak ve özgürlükleri koruyan iklim politikalarının benimsenmemesine⁸³ karşı, ağırlıklı olarak anayasal argümanlara ve iklim politikalarında insan haklarına dayalı yaklaşımı dillendiren Paris İklim Anlaşmasının Giriş bölümündeki 11. paragrafta dayanarak temel hak ve özgürlüklerinin ihlal edildiğini ileri sürmektedir. Mahkemeler davalı kamu otoritesinin Paris Anlaşması kapsamındaki uluslararası taahhütlerini yerine getirmedeki başarısızlığını kimi durumlarda analiz etmekle birlikte hakimlerin karar verme noktasında Paris Anlaşmasını ana referans kaynağı olarak henüz kabul etmediği ifade edilmelidir.

Öte yandan Lahey Bölge Mahkemesinin Hollanda Hükümeti'ni sera gazı salımını azaltma taahhüdüne aykırı hareket etmesi nedeniyle mahkum ettiği *Urgenda Derneği* kararı önemli bir kazanımdır.⁸⁴ Mahkeme, iklim değişikliğinin çevre ve insanlık için ciddi, belirli ve öngörülebilir olumsuz etkiler barındırdığının bilindiğini, dolayısıyla taraf devletlerin azaltım ve sınırlama taahhütleri bağlamında küresel özen yükümlülüğünü ihlal edebileceklerine hükmetmiştir. Bu karar güncel ve tarihsel tüm sera gazı emisyonlarının kümülatif etkisiyle ortaya çıkan iklim krizinde sorumluluğun tesisini güçleştiren klasik nedensellik bağı anlayışında kırılmaların yaşanabileceğini göstermiştir. Ayrıca emisyonları azaltan ve sınırlandıran uygulamaların ekonomik olarak daha avantajlı olduğunun mahkemece kabul edilmesi, gerekli ve uygun önlemlerin alınmasında devletlere tanınan geniş takdir payını haklar lehine sınırlandırabilecek diğer bir kazanım olarak okunmalıdır.

- ***İnsan hakları davalarında iklim değişikliğinin yeri***

Emisyon azaltım taahhüdü ekseninde bir devletin sera gazı emisyonlarından kaynaklı insan hakları ihlalinin ötürü hukuki sorumlulu-

⁸² Cf. Union of Swiss Senior Women for Climate Protection v. Swiss Federal Council. Cf. VZW Klimaatzaak v. Kingdom of Belgium et al.

⁸³ Kelsey Cascade Rose Juliana c.. ABD Hükümeti, 6:15-cv-01517-TC.

⁸⁴ Lahey Bölge Mahkemesi, *Urgenda Derneği ve diğerleri c. Hollanda Hükümeti*, n° C/09/456689/HA ZA 13-1396, 24 Haziran 2015. Karar Lahey Bölge İstinaf Mahkemesi tarafından da onanmıştır. Lahey İstinaf Mahkemesi, *Hollanda Hükümeti c. Urgenda Derneği*, n° 200.178.245/01, 9 Ekim 2018. Detaylı bilgi için bkz. Axel Gosseries, Refia Kadayıfçı, Serde Atalay, *Urgenda İklim Değişikliği Davası*, Ekoloji Kolektifi, Ankara, 2019.

ğuna gidebilmek bazı nedenlerden ötürü güçtür. İlk handikap insan kaynaklı iklim değişikliğinin temel hak ve özgürlüklerden yararlanma üzerindeki müdahaleci etkileri arasındaki nedensellik ilişkisini net bir şekilde kurabilmekte karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bir ülkenin saldıgı emisyonlar sonuçlarını ulusal sınırların ötesinde ve hatta ileriki bir zaman diliminde göstermektedir. Ayrıca yıkıcı etkilerin ortaya çıkmasında çevresel bozulmaların yanı sıra toplumsal, kültürel, ekonomik, demografik kırılmalıklar da belirleyici faktörler olarak karşımıza çıkabilmektedir. Üstelik uluslararası insan hakları hukuku devletlerin kendi toprakları dışındaki insan hakları yükümlülüklerinin belirlenmesi meselesini henüz netliğe kavuşturmamıştır. Dolayısıyla bir devletin çevresel zararlardan ötürü sınır ötesi sorumluluğuna gidilebilmesi insan hakları mekanizmalarının illiyet bağı yorumu nedeniyle sınırlı kalmaktadır. Nitekim Arktik bölgesinde yaşayan İnuit yerli halkının ABD'ye karşı sera gazı emisyonları nedeniyle doğrudan insan haklarının ihlal edildiği iddiasıyla Amerikalılar Arası İnsan Hakları Komisyonu'na yaptıkları başvuru bu bağın doğrudan kurulamayışından ötürü kabul edilemez bulunmuştur.

Ancak gerek Urgenda kararı, gerekse çevre ve insan hakları arasındaki bağın yargısal düzlemde giderek kuvvetlenmesi bu nedensellik denetiminde esnemelerin yaşanabileceği izlenimini yaratmaktadır. Athabaskan yerli topluluğunun Kanada'nın emisyonlarına karşı 2013 yılında Amerikalılar Arası İnsan Hakları Komisyonu'na yaptığı başvuru hâlâ karara bağlanmamış olsa da, Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi'nin çevrenin insan haklarıyla karşılıklı bağımlılığı göz önüne alındığında çevrenin özellikle korunması gerektiğini belirten Danışma Görüşü⁸⁵ sonrası bu başvurunun kabul edilebilir bulunması umudu uluslararası kamuoyunda hakimdir.

İnsan hakları hukuku bakımından karşımıza çıkan bir diğer zorluk, zarar-mağdur-sorumlu kavramlarıyla ilgilidir. İklim rejimi, farklılaştırılmış olsa da ortak sorumluluk temelinde, kolektif bir mağduriyeti konu edinmekte ve bütün olarak insanlığı ilgilendiren küresel çevresel tehlikeleri ve riskleri önleme hedefini barındırmaktadır. İnsan hakları hukuku bakımından incelediğimizde hangi devletin hangi sera gazı salımından dolayı kimin hakkını ihlal ettiğini net bir şekilde belirleyebilmek güçtür.

⁸⁵ Cour IDH, 15 novembre 2017, Avis consultatif, Environnement et les droits de l'Homme, OC-23/17, §§ 46-70.

Ancak hem gelecek kuşakların haklarının dillendirilmeye, hem de ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel yükümlülüklerin tanımlanmaya başlamış olması insan hakları hukukunda önleme hedefinin güçlendirilmesine yardımcı olacaktır. Özellikle hak ve özgürlüklerin kullanılabilmesi ile çevre arasındaki sıkı bağın kabul görmeye başlamasıyla, çevresel önleme yükümlülüğü, insan haklarının kullanılmasının bir şartı olarak giderek daha fazla kabul görecektir. Nitekim ESKHK'nin Haziran 2017 tarihinde Avustralya'nın periyodik raporunu değerlendirirken iklim değişikliğiyle etkili bir şekilde mücadele etmek için yeterli önlemleri almamasını ESKHS'nin ihlali olarak nitelendirmesi bu doğrultudaki gelişmelere bir işarettir.⁸⁶

Uyum taahhütleri ekseninde bir değerlendirme yaptığımızda ise devletlerin sorumluluğuna yönelik en büyük handikapın takdir yetkisinin genişliğinden kaynaklandığı ifade edilmelidir. Nitekim iklim değişikliğinin kümülatif etkilerinin zamanda ve mekanda yaygınlık gösteren niteliği, iklimsel afet risklerinin yeri, zamanı, sıklığı ve şiddetinin öngörülemiyor olması ve bu riskler karşısındaki potansiyel mağdur kümesinin genişliği, devletlerin iklim değişikliği karşısında alacağı önlemler konusundaki takdir marjını artırmaktadır. Burada Urgenda kararının çevrenin korunması - ekonomik kalkınma ikileminde adil dengeyi belirlemede önleyici tedbirlerin daha ekonomik ve çevreci olduğu vurgusu ileriki dönemlerde bu takdir marjını sınırlı yorumlamalara neden olabilecek önemli bir gelişmedir.

Takdir marjı genişliği dışındaki bir diğer handikap da insan hakları hukukunda zarar olgusunun ancak bir yükümlülüğün ihlalinden sonra ortaya çıkmasıdır. Nitekim AIHM, insan ve doğa kaynaklı çevresel felaketleri konu alan kararlarında devletlerin önleme yükümlülükleri olduğuna hükmetmekle birlikte bu yükümlülüklerin ancak yaşam hakkının, özel yaşama ve konuta saygı hakkının ve mülkiyet hakkının ihlal edilmesiyle birlikte gündeme geleceğini ifade etmektedir.⁸⁷ Diğer bir ifade ile geleneksel koruma rejimi önleyici değil giderici bir karaktere sahip

⁸⁶ CESCR, Concluding Observations on the fifth Periodic Report of Australia, 23/06/2017, Doc. E/C.12/AUS/CO/5, § 11-12.

⁸⁷ AIHM, Büyük Daire, Öneriyıldız/Türkiye, n° 489339/99, 30 Kasım 2004; AIHM, Budayeva ve diğerleri/Rusya, n°15339/02; 21166/02; 20058/02; 11673/02 ve 15343/02, 20 Mart 2008; AIHM, Kolyadenko ve diğerleri/Rusya, n°17423/05; 20534/05; 20678/05; 23263/05; 24283/05; 35673/05, 28 Şubat 2012.

olduğu için önleme odaklı bir iklim rejiminde hak denetiminin etkinliği tartışmalıdır.

3. Türkiye'nin insan hakları meselesi olarak iklim değişikliği

a. Türkiye'nin iklim değişikliğine katkısı, kriz karşısındaki kırılganlığı

90'lı yıllardan itibaren küresel iklim değişikliğiyle mücadele ekseninde yürütülen müzakerelerde ve varılan anlaşmalarda Taraf Devletlerin sera gazı salımlarını azaltmak suretiyle atmosferdeki tehlikeli insan katkısını sınırlandırmaları gerekliliği hususunda mutabakata varılmıştır. Küresel iklim rejiminin 2004 yılından beri tarafı olan Türkiye'nin bu krizdeki tarihsel ve güncel katkısını ortaya koymak bu kapsamda önemlidir.

Yapılan analizler, Türkiye'nin karbon ayak izinde 1990'dan günümüze %140'ın üzerinde bir artış yaşandığını göstermektedir. TÜİK'in 1990-2017 yılları arasındaki toplam sera gazı salımı verilerine bakıldığında, 1990'da ülke bazında salım miktarı 210.7 milyon ton iken 2016'da bu rakam 496.1 milyon tona 2017'de ise 526.3 milyon tona ulaşmıştır. BMİDÇS EK-1'de yer alan gelişmiş ülkeler arasında Türkiye, bu artış oranı ile ilk sırada yer almaktadır. Kişi başı salımlar ise 3.8'den 6.3 tona yükselmiştir. Kömür, petrol, doğalgaz gibi fosil yakıt tüketiminin hakim olduğu enerji sektöründe karşılaşılan emisyon artış oranı ise %178 oranında olmuştur.⁸⁸ Üstelik bu artışın önümüzdeki yıllarda devam etmesi öngörülmektedir. Dolayısıyla Türkiye, küresel iklim krizine azımsanmayacak katkılar sunan bir ülkedir. Ancak atmosferi kirleten bu salımlar neticesinde elde edilen "ekonomik kazanımlar", Türkiye'nin giderek daha şiddetlenen, yaygınlaşan ve artan iklimsel felaketler karşısındaki kırılganlığını ortadan kaldırmaya veya başa çıkabilme kapasitesini artırmaya yeterli gelmemektedir.

Bölgesel (Avrupa Komisyonu, İklim Değişikliği ve Etki araştırması: Akdeniz Çevresi Araştırması, 2011) ve uluslararası (IPCC, AR5, 2014) düzeyde iklim değişikliği ve etkileri üzerine yapılan araştırmalar, Türkiye'nin de içinde bulunduğu Akdeniz havzasını olumsuz etkilere

⁸⁸ Detaylı bilgi için bkz. TÜİK, Turkish Greenhouse Gas Inventory 1990-2016, Ankara, 2018, s. 24 vd.; TÜİK, Sera gazı Emisyon istatistikleri 1990-2017 Haber Bülteni, 11 Nisan 2019.

“çok açık”, “sıcak bölge” olarak nitelendirmiştir. Yapılan çalışmalar Akdeniz havzasında yerkürenin ciddi bir ısınmaya maruz kalacağı, yağış oranlarında önemli bir düşüş görüleceği, uzun süreli sıcak hava dalgaları sayısında artışlar yaşanacağı, kuraklık dönemlerinin daha uzun süreceği, çölleşme riskinin artacağı, 2021-2050 yılları arasında deniz suyu seviyesinin 6 ile 11 cm arası yükselebileceği öngörülerine yer vermiştir. Türkiye özelindeki senaryolarda ise yıllık ortalama sıcaklıklarda 2,5 ile 4 derece artış olması beklendiği, ülkenin güneyinin kuraklık, kuzeyinin ise seller ve taşkınlar konusunda ciddi riskler barındırdığı ifade edilmiştir.

Türkiye, dünyadaki konumu dışında, üç tarafı denizlerle çevrili olup nehir deltaları nedeniyle önemli miktarda yoğun nüfusa ev sahipliği yapan kıyı alanlarına sahiptir. Dolayısıyla coğrafi özellikleri ve yerleşme pratikleri bakımından öngörülen deniz suyu seviyesindeki yükselmelere, kıyı şeridinde meydana gelebilecek fırtınalara, deniz kabarmalarına, ani ve aşırı yağışların neden olacağı taşkınlara ve kıyı erozyonlarına karşı kırılgandır. Üstelik 80 milyonu aşan Türkiye'nin beşeri faktörü de bu kırılganlığı katlayan diğer bir faktördür. Nitekim iklimsel risklere karşı yerel ihtiyaçları karşılamaktan uzak çarpık, plansız ve düzensiz ve hatta tarım arazilerini, ormanlık alanları, su toplama havzalarını yapılaşmaya açan kentleşme anlayışı; doğayı arka plana itip sadece ekonomik zenginleşmeyi hedef alan fosil yakıt odaklı enerji ve kalkınma politikaları; gıda ve su güvenliğini önemsemeyen tarım ve su politikaları nedeniyle var olan yaşamsal ve mekânsal riskler küresel ısınmayla bir kat daha artmaktadır. Öte yandan azalan yağışlar, aşırı sıcaklıklar, uzun süren kuraklık dönemleri ve bunların tetiklediği yaşamsal kaygıları gidermeyi öncelermeyen kamu politikaları nedeniyle su ve gıda güvenliğinin önemli biçimde tehlike altında olduğu da vurgulanmalıdır.

b. Türkiye'nin iklim krizi karşısında insan hakları performansı

Türkiye'nin uluslararası ve ulusal düzeyde iklim değişikliği ile mücadelede ekseninde takındığı politik tavır, söylem, üstlendiği yükümlülükler ve eylemleri bu küresel insani ve ekolojik kriz karşısındaki insan hakları performansı ortaya konulacaktır.

• İnsanlığı tehdit eden küresel bir soruna çözüm arayışına ortak olma ekseninde

İklim krizine katkısı bulunan bir ülke olan Türkiye küresel iklim siyasetinde, azaltım yükümlülüğü bakımından bağlayıcı ve anlamlı taah-

hütler altına girmek istemeyerek küresel iklim siyasetini geriden takip eden bir devlet pozisyonunda kendini konumlandırmıştır. BMİDÇS'ne 2004 yılında, Kyoto Protokolü'ne 2009'da taraf olmuştur. İklim rejiminin geleceğini belirleyen Paris Anlaşması'nı imzaya açıldığı 22 Nisan 2016 tarihinde imzalamış olmakla birlikte henüz onaylamamıştır. Üstelik bir OECD üyesi olan Türkiye'nin uluslararası müzakerelerdeki işbirliği gayreti, kendisinin de oldukça kırılgan durumda olduğu bu insani ve ekolojik krize karşı etkili, elverişli ve gerekli önlemlerin alınması gayretinden ziyade, iklim rejimindeki "gelişmiş ülke" konumunun ekonomik kalkınma ihtiyacı çerçevesinde beliren "özel koşulları" nedeniyle değiştirilmesi çabalarına odaklıdır.

Türkiye herhangi bir azaltım yükümlülüğü altına girmeden Çerçeve Sözleşme kapsamında emisyonlarını azaltması gereken ancak Kyoto rejimine taraf olma tarihi itibarıyla birinci yükümlülük döneminde salım azaltım yükümlülüğünü sayısallaştırılmamış olan, dolayısıyla herhangi bir yükümlülük üstlenmeyen devlet konumundadır. Kyoto rejiminin ikinci yükümlülük dönemine ilişkin Doha Değişikliği'ne katılmanın uygun bulunduğuna ilişkin kanun Meclis tarafından kabul edilmekle birlikte katılım işlemi henüz tamamlanmamıştır. Emisyonla mücadelede ortak sorumluluğa geçişi öngören Paris Anlaşması kapsamında ulusal katkıda bulunmayı kabul etmiştir. Ancak Anlaşma'nın onaylanması, gelişmekte olan devletleri desteklemek amacıyla oluşturulan iklim finansmanından ve teknolojik yardım mekanizmasından Türkiye'nin de yararlanabilmesinin kabul edilmesi şartına bağlanmıştır.

• İnsan kaynaklı tehlikeli küresel ısınmayı önleme ekseninde

Ortaya çıkışı ve etkileriyle doğal, yapısal, sosyal ve kültürel çevrede neden olduğu yıkıcı değişimle bireylerin ve toplumların esenliğini, güvenliğini, sağlığını ve varlığını ciddi boyutta olumsuz etkileyen iklim değişikliğine karşı en öncelikli yükümlülük tehlikeli insan kaynaklı sera gazı salımlarının azaltılması olarak ifade edilmiştir. Bu nedenle küresel iklim rejimine taraf devletlerden öncelikle beklenen, bu yaşamsal krize karşı yaşamın devamlılığını sağlamaya odaklanan etkili önleyici ve ihtiyati tedbirleri almaktır. 2004 yılından beri rejime taraf olan Türkiye'nin iklim değişikliğine ilişkin azaltım politikalarının yetersizliğinin temelini ise iklimsel felaketleri körükleyen fosil yakıt kullanımına dayalı kalkınma planlarının oluşturduğunu görmekteyiz.

Çevre-ekonomi ikilemini somutlaştıran kalkınma planları OECD üyesi olmakla birlikte henüz gelişmiş devlet konumunda bulunmayan,

dolayısıyla tarihsel katkıları sınırlı olan Türkiye'nin zenginleşmesi için emisyon artışının kaçınılmaz olduğu söylemine ve öngörüsüne dayanmaktadır. Bu söylem ve öngörü çeşitli yasal ve idari düzenlemeler ile de desteklenerek kirletici faaliyetlere yasal meşruluk kazandırılmaktadır. Nitekim ekolojik meselelerin en etkileyici ve yaygın önleme aracı olarak kullanılan ÇED mekanizmasının uygulanma alanı ve kapsamı yürütmenin kalkınma öncelikleri ekseninde sürekli değişim, dönüşüm ve kırılma yaşamaktadır. Enerji, sanayi, ulaşım, kentleşme, tarım ve atık gibi sektörlerde tehlikeli sera gazı salımlarına neden olan projelere ilişkin çevre aleyhine muafiyetler tanınmakta yahut idarenin takdir yetkisini yatırımcılar lehine genişleten düzenlemeler öngörülmektedir. Sera gazı salımlarına neden olan faaliyetler için seçilen ve kimi zaman özel koruma alanları olan yerlerin koruma dereceleri düşürülmekte veya kaldırılmaktadır. İklim değişikliğiyle doğrudan ilgili sektörlerde planlama ve programlama aşamasında, ekolojik, toplumsal ve ekonomik kırılganlıkları giderme hedefiyle kabul edilen SÇD mekanizmasının azaltım politikaları bağlamında uygulanması “şimdilik” 2020’li yıllara ertelenmiştir.

Tehlikeli insan katkısını önlemeyi sağlayan diğer bir yöntem ise emisyon yutak alanları olan ormanların korunmasıdır. Anayasa koyucu ormanların korunmasına ve orman alanlarının genişletilmesine özel bir önem atfetmiştir.⁸⁹ Bu yutak alanlarını yok etmek yahut daraltmak amacıyla işlenen suçlar için anayasal düzeyde bir af yasağı öngörmüş; Devleti, ormanlara zarar verebilecek hiçbir söylem, faaliyet ve eyleme müsaade etmemekle yükümlü kılmıştır. Ancak idare, kalkınma öncelikleri ekseninde bu emisyon yutaklarını maden, kömür, petrol, doğalgaz, kaya gazı arama çıkartma ve işletme faaliyetlerine, taş ocağı faaliyetlerine, nehir tipi HES, (toplu) konut, ulaşım gibi başka amaçla kullanımına dönüştüren idari kararlarla yok ederek de küresel ısınmayı dolaylı olarak tetiklemektedir.

Kalkınma öncelikli kamu politikaları neticesinde Türkiye'nin tehlikeli küresel ısınmayı önleme ekseninde insanlığa verdiği söz, sera gazı salımlarında ancak artıştan azalış taahhüdü şeklinde somutlaşmıştır. 2014 yılında Peru’da gerçekleşen COP20 İklim Zirvesinde tüm taraf devletlerin iklim değişikliği ile mücadele için “Ulusal Olarak Belirlenmiş Katkıları” (kısaca INDC) Paris İklim Konferansı öncesinde sun-

⁸⁹ 1982 anayasası, madde 169.

masına yönelik karar doğrultusunda hazırlanan ve emisyon azaltım hedeflerini ortaya koyan Ulusal Katkı Belgesi'nde 2030 yılı için öngörülen 1 milyar 175 milyon tonluk sera gazı salımından %21'lik bir artıştan azaltım yapılacağı beyan edilerek 2030 yılı için 929 milyon ton sera gazı emisyonu yapma hedefi konmuştur.

- **Tehlike ve risklerle etkili mücadele ekseninde**

Son yıllarda ciddi can ve mal kayıplarına neden olan iklimsel afetlerin üst üste, şiddetini artırarak ve ülkenin farklı noktalarında yaşanması bu konuda yetkili otoritelerin gerekli ve etkili tedbirlere öncelik verme yükümlülüğünü ortaya çıkartmaktadır. Türkiye, bu kapsamda belirlediği uyum politikaları ekseninde atılacak adımlar ve hedefler konusunda iki önemli belgeye sahiptir. Bunlar, Çevre ve Şehircilik Bakanlığınca hazırlanan Türkiye'nin 2010-2023 yıllarını kapsayan İklim Değişikliği Stratejisi ile Türkiye'nin İklim Değişikliği Uyum Stratejisi ve Eylem Planı'dır. Bu iki belge su kaynakları yönetimi; tarım ve gıda güvencesi; ekosistem hizmetleri, biyolojik çeşitlilik ve ormancılık; doğal afet risk yönetimi ve insan sağlığı şeklinde beş sektörde uyum planlamasına odaklanmaktadır. Ancak bu planlama çabalarının insan haklarının korunması bakımından etkililiği kuşkusuz iklimsel tehlike ve tehditlerin güncel, kapsamlı ve somut bilgiler ışığında nedensel, sektörel ve mekânsal olarak ortaya konmasıyla mümkündür. Bu açıdan kümülatif tehlike ve risklerin haritalanması ve eldeki veriler ışığında etkili önlemlerin tespit edilmesi kırılganlıkları azaltmaya ve başa çıkabilme kapasitelerini güçlendirmeye elverişli olan politika ve planlama anlayışıdır.

Bu doğrultuda Çevre ve Şehircilik Bakanlığı 2010-2023 yıllarını kapsayan Türkiye'nin İklim Stratejisi Belgesi'nde kentsel ve kırsal alanda iklimsel afetlere yönelik tehlike ve risk haritalarının hazırlanarak arazi kullanım planları ile entegre edilmesini kısa vadede gerçekleştirilecek hedefler arasında saymıştır. İklimsel duyarlılığı artırmaya katkı sunacak bu hedefi destekler biçimde AFAD 2015 yılında bütünleşik afet tehlike haritalama projesini devreye sokmuştur. Ancak günümüze değin bu haritalama işlemi sadece heyelan, çığ ve kaya düşmesi olaylarıyla sınırlı kalmıştır. İnsan haklarına ciddi müdahale eden sel, taşkın, kuraklık ve çölleşme, gıda ve su kıtlığı, vahşi orman yangınları, deniz seviyesi yükselmesi gibi iklimsel krizlere karşı kırılgan bir ülke olan Türkiye'nin bertaraf edilmesi gereken tehlike ve riskleri belirleme ve uygun tedbirleri alma konusunda ciddi bir motivasyon eksikliği olduğu görülmektedir. Bu motivasyon eksikliğinin de uyum adımlarının karbon yoğunluklu

ekonomi siyasetinden ve kalkınma önceliklerinden bağımsız olarak şekillenememesinden kaynaklanmaktadır.

Nitekim iklim değişikliği ve etkilerine karşı insan haklarına dayanan uyum politikası ve planlama anlayışı yetkili otoritenin senelerdir imtina ettiği resmi bir sayısal emisyon hedefi belirlemesini kaçınılmaz hale getirecek ve hatta gelecek için ilan edilen artıştan azaltma taahhüdünü revize etmesini meşru bir gereklilik haline getirecektir. Paralel şekilde, kentleşme, ulaşım, sanayi, enerji üretimi ve tüketimi, atık, tarım, su, ormansızlaşma gibi iklim değişikliğiyle ilgili farklı sektörlerle entegre edilmiş ve faaliyetlerin kümülatif etkilerini hesaba katan sürekli ve tutarlı bir önleyici iklim politikasının “derhal” oluşturulması yükümlülüğünü yükleyecektir.

4. Öneriler ve Sonuç

İklim değişikliğinin insanlar, yerleşimler ve yaşamın ve geçimin dayandığı ekosistemler üzerindeki yıkıcı etkileri ve bu etkilerle mücadele süreci temel hak ve özgürlüklere ciddi müdahaleler teşkil etmektedir. Yıkıcı ve yaşamsal sonuçlar karşısında devletler, sera gazı emisyonlarını azaltma, bireyleri iklim değişikliğinin zararlı etkilerine karşı koruma ve iklim değişikliğine verilen yanıtların yeni hak ihlallerine yol açmamasını sağlama yükümlülükleri altına sokulmuştur. Her ne kadar devletler iklim değişikliğiyle mücadele için önemli adımlar atmış olsalar da, bugün gelinen noktada, işbirliği içinde, daha ileri adımların atılmasına ihtiyaç vardır.

• **Kuşaklararası eşitlik ilkesine dayanan sağlıklı, güvenli, temiz ve sürdürülebilir çevre hakkını küresel ve bağlayıcı bir hukuk normu olarak kabul etmek**

Ekolojik bir sorun olan iklim değişikliği ve tetiklediği afetlerle hak temelli mücadele doğrudan sağlıklı, temiz, güvenli ve sürdürülebilir bir küresel çevre hakkından doğmayıp yaşamsal klasik haklar üzerinden gelişmektedir. Bu nedenle uluslararası insan hakları hukuku devletlere, genel bir iklim krizini önleme ödevi değil ancak bu krizin gözle görülür derecedeki insani etkilerini önleme ödevi yüklemektedir. Bu durum, bizzatı bir çevre sorunu olan iklim değişikliğinden ötürü devletlerin doğrudan sorumlu tutulamayacağı; ancak iklimsel etkilerin şiddetli ve yaygın hale gelmesi halinde en fazla mevcut insan hakları yükümlülüklerinin güçlendirilebileceği sonucunu doğurmaktadır. Dolayısıyla ekolojik

denge ve insan yaşamı üzerinde ciddi derecede ve kimi zaman geri dönülmez sonuçlar yaratan yıkıcı iklimsel etkiler karşısında hukuki ve diplomatik müeyyidelerle güvence altına alınan küresel bir çevre hakkının kabul edilmesi kritik önem taşımaktadır.

- **İklim değişikliğini bir insan hakları meselesi olarak tanımlamak**

İklim değişikliğinin insan haklarının kullanılmasındaki ciddi müdahalesi mücadele kapsamında gerçekleştirilecek tüm eylem ve süreçlerde iklim değişikliği - insan hakları etkileşimini tanıma gerekliliğini ortaya çıkartmaktadır. Bu kapsamda Paris Anlaşması'na giden yolda insan haklarını Anlaşma'nın asıl amacı ile ilişkilendirme çabalarına geri dönülmesidir. Tüm kişilerin insan haklarına saygı duymak, bunları korumak ve yerine getirmek, iklim rejiminin amaçlarından biri olarak kabul edilmelidir. Taraf Devletlerin azaltma ve uyum taahhütlerini bu amaca uygun olarak revize etmeleri desteklenmelidir. İklim finansmanı mekanizmalarına insan hakları güvenceleri dahil edilmelidir. Uluslararası arenada yaşanacak bu gelişmeye paralel olarak, devletler iklim değişikliğiyle ilgili ulusal yasal düzenlemelere ve politika belirleme süreçlerine insan hakları normlarını, ilke ve standartlarını dahil etmelidirler.

- **Bilimsel veriler ve yaşamsal çevresel gereklilikler ışığında küresel ve ulusal bazda daha iddialı emisyon azaltım hedefleri belirlemek**

İklim kriziyle mücadelede hak temelli yaklaşım küresel ısınmanın bizatihi kendisini önlemekten geçmektedir. Bugün Paris Anlaşması ile Taraf Devletlerin küresel ortalama sıcaklık artışını sanayi öncesi döneme göre 2 derecenin çok altında ve mümkün olduğunca 1,5 derece seviyelerinde tutma yönünde vardıkları anlaşma hak temelli yaklaşımı gerçekleştirmeye yönelik elverişli, yeterli ve bağlayıcı bir yükümlülük ortaya koymamaktadır. Taraf devletlerce sunulan ulusal katkı beyanları (kısaca INDC) iklim değişikliğinin insan hakları üzerindeki yaygın müdahalesini engellemeye yeterli gelmemektedir. Bu bağlamda, bilimsel veriler ve ekolojik gereklilikler ışığında, etkili ve daha iddialı bir küresel sera gazı azaltım hedefi belirlemek ve ulusal katkıları da bu "gerçekçi" hedef doğrultusunda revize etmek gerekmektedir. Bu amaçla Paris Anlaşması, ülkelerin belirlediği iklim hedeflerini artırmayı sağlayacak, taahhütlerinin üstünde ve ötesinde emisyonları azaltmak için çaba sarf edilmesini teşvik edecek değerlendirme, gözden geçirme mekanizmalarıyla donatılmalıdır.

- **Küresel ısınmayı önleme yükümlülüğünü hukuki ve diplomatik müeyyidelerle desteklemek**

Küresel iklim krizi gibi etkisi ve sonuçları zamana ve mekâna yayılarak ortaya çıkan, potansiyel mağdur kümesinin oldukça geniş olduğu ve aktörlere ciddi mali yükler getiren meselelerde insan haklarının etkili ve yeterli bir korumadan faydalanabilmesi, hukuken bağlayıcılığı olan yükümlülüklerin öngörülmesini zorunlu kılmaktadır. Bu amaçla küresel iklim rejimi azaltma veya sınırlandırma yükümlülüğü hukuki bağlayıcılığa haiz şekilde ve kurumsal, finansal ve denetimsel mekanizmalarla desteklenecek biçimde yeniden formüle edilmelidir. Paralel biçimde kayıp ve zarar mekanizması, hak temelli bir perspektifle, tüm kırılgan devletlerin kaygılarını giderecek şeffaf bir şekilde tartışılmaya devam edilmelidir.

- **İklimsel tehditlerle hak temelli mücadele yükümlülüğünü yeterli güvencelerle desteklemek**

Devletler, uyum planlama faaliyetlerinde ve iklim ile ilgili tehlike ve risklere verilen tepkilerde geniş bir takdir marjına sahiptir. Hak temelli bir yaklaşımdan bahsedebilmek için bu takdir marjının haklar ve ihtiyaçlar doğrultusunda şekillenmesi elzemdir. Dolayısıyla Taraf Devletler mücadele sürecinde cinsiyet eşitliğini gözettiklerinden, dezavantajlı gruplara karşı ayrımcılık yapmadıklarından ve onların özel gereksinimlerini dikkate aldıklarından emin olmalıdırlar. Aynı zamanda uyum yükümlülüğünün “her şeyin her şeyi etkilediği” Toprak Ananın bütünlüğünü gözetmesi de gerekmektedir. Elverişli ve gerekli uyum tedbirlerinin yaşamsal çevresel gereklilikleri önceleyerek geliştirilmesi sağlanmalıdır. Bu noktada küresel iklim rejimi hak temelli uyum sağlama yükümlülüğünü hem insan hakları güvenceleri ile donatılan finansal mekanizmalarla, hem de hukuki ve diplomatik müeyyideler ile desteklemelidir.

- **İhtiyat ilkesini iklim politikalarına daha yaygın biçimde entegre etmek**

Küresel iklim rejimi tehlike teşkil eden insan etkisini önlemek için ihtiyat tedbirlerinin alınmasını ve telafisi güç ve ciddi zarar tehdidi hallerinde, bilimsel belirsizliğin söz konusu tedbirlerin alınmasını erteleyemeyeceğini açıkça kabul etmiştir.⁹⁰ İçinde bulunduğumuz risk toplumu çağı, iklimsel tehditlerin nerede, ne zaman, ne kadar şiddetli ortaya çıkacağına ilişkin barındırdığı belirsizlikler, ortaya çıkabilecek zararların giderek geri dönülemez boyutlara ulaşıyor olması, potansiyel etkilenme

⁹⁰ BMİDÇS, madde 2 ve 3§3.

alanlarının genişliği, çevresel zararın oluşma olasılığı düşük veya belirsiz olma halini ifade eden risklere odaklanan ihtiyat ilkesinin koruma sürecinin hâkim ilkelerinden olması ve aktif şekilde uygulanmasını gerektirmektedir.

- **Aktör yelpazesini sermaye aleyhine genişletmek**

Günümüzde küresel ısınmayı tetikleyen faaliyetler ağırlıklı olarak özel sektör eliyle gerçekleşmektedir. Her ne kadar insan hakları hukuku özel aktörlerin temel hakları tehdit eden sera gazı salımları karşısında bilgisi, izni veya kontrolü olması nedeniyle devletlerin sorumlulukları olduğunu kabul etse de yönetimden yönetişime geçişle birlikte aktör yelpazesinin genişletme gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu asli kirleticiler iklim değişikliğine ilişkin ulaşım, enerji, kentleşme, atık, tarım, orman gibi ilgili politikaların belirlenmesinde belirleyici aktörler olarak konumlanmaktadır. Bu kapsamda küresel iklim rejiminin tarafları arasında esas kirletici olan sermayenin de dahil edilerek iklim değişikliğiyle mücadele sürecinde aktif rol almaları sağlanmalıdır.

İklim değişikliğinin insanlığın yuvası olan biyosferdeki yıkıcı etkileri gelişmiş-az gelişmiş ülke, zengin-yoksul birey ayrımı gözetmeksizin her coğrafyada ciddi ve geri dönülmez ekolojik, siyasal ve sosyo-ekonomik sonuçlar doğurmaktadır. İnsanlığı yok oluşturan bu kriz karşısında hak temelli bir küresel iklim rejiminin tesis edilmesi, var olan dirençlere rağmen, imkansız değildir.

Haklar	Uluslararası insan hakları metinleri	Bölgesel insan hakları metinleri
Yaşama hakkı	İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, md. 3 Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi, md. 6	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, md. 2 AB Temel Haklar Şartı, md. 2 Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı, md. 4 Arap İnsan Hakları Sözleşmesi, md. 5 Amerikalılar Arası İnsan Hakları Sözleşmesi, md. 4

Sağlık hakkı	Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, md. 12 Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi, md. 24 Çocuk Hakları Sözleşmesi, md. 24§1 ve §2 Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi, md. 12, 14§2(b) Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, md. 16§4, 22§2, 25 Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Sözleşme, md. 5(e) ve (iv) Göçmen İşçilerin ve Aile Üyelerinin Korunmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme, md. 43§1(e), 45§1(c), 70	Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı, md. 16 Arap İnsan Hakları Sözleşmesi, md. 39§a Avrupa Sosyal Şartı, md. 11 Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesine Ek San Salvadore Protokolü, md. 10
Yeterli yaşam standardı hakkı	Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, md. 11	Avrupa Sosyal Şartı, md. 30 Arap İnsan Hakları Sözleşmesi, md. 38
Su hakkı	Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, md. 11, 12 Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Sözleşme, md. 14§2(h) Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, md. 28§2(a) Çocuk Hakları Sözleşmesi, md. 24§2(c)	

<p>Beslenme hakkı</p>	<p>İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, md. 25 Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, md. 11 Çocuk Hakları Sözleşmesi, md. 24 (c) Engellilerin Korunması Sözleşmesi, md. 25(f) ve 28§1 Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi, md. 14§2(h) Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Sözleşme, md. 5 (e)</p>	<p>Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesine Ek San Salvadore Protokolü, md. 12</p>
<p>Barınma hakkı</p>	<p>İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, md. 25 Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, md. 11 Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi, md. 14 Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Sözleşme, md. 5 Çocuk Hakları Sözleşmesi, md. 27§3 Göçmen İşçilerin ve Aile Üyelerinin Korunmasına ilişkin Uluslararası Sözleşme, md. 43§1(d) Engellilerin Korunması Sözleşmesi, md. 9§1, 28§1 ve §2(d)</p>	<p>Avrupa Sosyal Şartı, md. 31 Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın Afrika'da Kadınların Hakları Protokolü, md. 16, 23 Afrika Çocuk Hakları Şartı, md. 20</p>

İnsani yardımdan faydalanma hakkı	Günümüzde herhangi bir insan hakları belgesi bu hakkı düzenlememektedir. Sadece BM Uluslararası Hukuk Komisyonunun afet hallerinde insanların korunmasına ilişkin hazırlık çalışmalarını sürdürdüğü uluslararası sözleşme taslağında ilgili hak ifade edilmiştir.	
Halkların kendi kaderini tayin hakkı	Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, md. 1, 27 Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi, md. 1 Yerli ve Kabile Halklarla İlgili ILO Sözleşmesi (No. 169), md. 1, 23 BM Yerli Halklar Hakları Bildirgesi, md. 3, 4, 8, 31	Amerikalılar arası düzende Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin San Salvador Protokolü, Giriş, par. 7
Çevre hakkı	Aarhus Sözleşmesi, Giriş, par. 7 <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 10px auto;">Küresel düzeyde çevre hakkını bağlayıcı bir hak olarak öngören herhangi bir düzenleme yoktur.</div>	Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı, md. 24 Amerikalılar arası düzende Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin San Salvador Protokolü, md. 11 ASEAN İnsan Hakları Bildirgesi, md. 28(f) Arap İnsan Hakları Şartı, md. 38 Avrupa Temel Haklar Şartı, md. 37
Bilgilenme hakkı	Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi, md. 19 <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 10px auto;">Çevresel bilgilenme hakkı özelinde Aarhus Sözleşmesi, md. 4</div>	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, md. 10 Avrupa Sosyal Şartı, md. 21 AB Temel Haklar Şartı, md. 11 Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı, md. 9 Arap İnsan Hakları Söz-

		leşmesi, md. 32 Amerikalılar Arası İnsan Hakları Sözleşmesi, md. 13
Katılım hakkı	Çevresel karar alım sürecine katılım hakkı özelinde Aarhus Sözleşmesi, md. 6, 7, 8	Avrupa Sosyal Şartı, md. 22
Başvuru hakkı	Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi, md. 2 Çevresel başvuru hakkı özelinde Aarhus Sözleşmesi, md. 9	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, md. 6§1 ve 13 AB Temel Haklar Şartı, md. 47 Amerikalılar Arası İnsan Hakları Sözleşmesi, md. 25 Arap İnsan Hakları Sözleşmesi, md. 23
Ayrımcılık yasağı	Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi, md. 2 Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, md. 2 Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına dair Sözleşme	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, md. 14 ve 12 No'lu Protokol AB Temel Haklar Şartı, md. 21 Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesine Ek San Salvadore Protokolü, md. 3 Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı, md. 2 Arap İnsan Hakları Sözleşmesi, md. 2 ve 3